

Міністерство освіти і науки України
Карпатський національний університет імені Василя Стефаника
Факультет історії, політології і міжнародних відносин
Кафедра історії Центральної та Східної Європи і спеціальних галузей
історичної науки

Дипломна робота на здобуття першого (бакалаврського) рівня вищої
освіти
на тему:
«Вплив ідеології сарматизму на формування менталітету шляхти Речі
Посполитої у XVI ст.»

Виконав : студент 4 курсу,
групи ІА-41
Спеціальності: 032 «Історія та археологія»
Здеп Назарій Ігорович

Керівник:
кандидат історичних наук, доцент
Дебенко Василь Зіновійович
Рецензент:

ПЛАН

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1 ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ САРМАТИЗМУ.....	6
1.1. Поняття та генеза ідеології сарматизму.....	6
1.2. Історичні передумови формування сарматської ідентичності у Речі Посполитій.....	15
1.3. Джерельна база та історіографія проблеми.....	22
1.4. Соціально-політичний контекст розвитку шляхетської культури у XVI ст.....	27
РОЗДІЛ 2 САРМАТИЗМ ЯК ІДЕОЛОГІЧНА ТА КУЛЬТУРНА СИСТЕМА ШЛЯХТИ.....	33
2.1. Міф про сарматське походження та його роль у формуванні шляхетської самосвідомості.....	33
2.2. Політичні ідеали сарматизму: «золота вольність» та республіканізм.....	38
2.3. Релігійний чинник у системі цінностей сарматизму.....	43
2.4. Побут, традиції та культурні практики шляхти як прояв сарматського світогляду.....	47
РОЗДІЛ 3 ВПЛИВ САРМАТИЗМУ НА ФОРМУВАННЯ МЕНТАЛІТЕТУ ШЛЯХТИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ У XVI СТ.....	61
3.1. Формування шляхетської політичної культури.....	61
3.2. Сарматизм і модель соціальної поведінки шляхти.....	66
3.3. Сарматський світогляд у системі моральних та етичних цінностей.....	72
ВИСНОВКИ.....	76
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	79

ВСТУП

Актуальність теми: у XVI ст. в Речі Посполитій сформувалася специфічна система політичних і культурних уявлень шляхетського стану, що отримала назву сарматизму. Ідеологія сарматизму стала одним із ключових чинників конструювання станової ідентичності, політичної культури та світоглядних орієнтирів шляхти. Вона поєднувала міф про сарматське походження, ідеали «золотої вольності», республіканські традиції, військовий етос та релігійну свідомість. Саме у XVI ст. відбувається інституційне оформлення шляхетської демократії та закріплення політичних прав стану, що сприяло утвердженню сарматизму як ідеологічного підґрунтя суспільного життя.

Сучасна історична наука дедалі більше уваги приділяє проблемам історичної ментальності, формуванню політичної культури та механізмам станової самоідентифікації. У цьому контексті аналіз впливу сарматизму на формування менталітету шляхти дозволяє глибше зрозуміти особливості розвитку Речі Посполитої, специфіку її політичної системи та соціальних процесів на українських землях, що входили до її складу. Отже, дослідження є актуальним як у науковому, так і в суспільному вимірі.

Об'єкт дослідження - шляхетський стан Речі Посполитої XVI ст. як соціально-політичне та культурне явище.

Предмет дослідження - ідеологія сарматизму та її вплив на формування ментальних, політичних і соціокультурних характеристик шляхти.

Мета роботи полягає у з'ясуванні особливостей впливу ідеології сарматизму на формування менталітету шляхти Речі Посполитої у XVI ст.

Відповідно до поставленої мети визначено такі **завдання дослідження:**

- З'ясувати історичні передумови виникнення та становлення ідеології сарматизму;
- Проаналізувати основні ідейні засади сарматизму та їхній зміст;
- Визначити роль сарматського міфу у формуванні станової ідентичності шляхти;
- Охарактеризувати політичні цінності та ідеали шляхетського середовища;
- Виявити вплив сарматизму на моделі соціальної поведінки та морально-етичні орієнтири шляхти.

Хронологічні межі дослідження охоплюють XVI ст. - період становлення шляхетської демократії та формування сарматизму як домінантної ідеології в Речі Посполитій.

Територіальні межі роботи включають землі Речі Посполитої, зокрема польські, литовські та українські території, що перебували у її складі.

Наукова новизна дослідження полягає у комплексному аналізі сарматизму як цілісної ідеологічної, культурної та соціальної системи, що впливала на формування менталітету шляхти Речі Посполитої у XVI ст. У роботі узагальнено підходи українських і зарубіжних дослідників до вивчення сарматизму, а також здійснено спробу системно розглянути його вплив на політичну культуру, соціальну поведінку та моральні цінності шляхетського стану.

Проблематика сарматизму широко представлена в польській та українській історіографії. Дослідники розглядали його як культурний

стиль, політичну ідеологію та елемент станової самосвідомості. Значну увагу приділено аналізу міфу про сарматське походження, особливостям шляхетської демократії та релігійному чиннику в системі цінностей. Водночас питання формування менталітету шляхти під впливом сарматської ідеології потребує комплексного підходу з урахуванням історико-антропологічних та культурологічних методів, що зумовлює доцільність даного дослідження.

Методологічною основою роботи є принципи історизму, об'єктивності та системності. У процесі дослідження використано загальнонаукові методи аналізу й синтезу, порівняльно-історичний метод, проблемно-хронологічний підхід, а також елементи історико-антропологічного та культурологічного аналізу. Застосування зазначених методів забезпечує достовірність та аргументованість отриманих результатів.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості використання матеріалів роботи в навчальних курсах з історії ранньомодерної Європи, історії Речі Посполитої, історії політичних ідей, а також при підготовці наукових досліджень, присвячених проблемам історичної ментальності та станової культури.

Структура роботи: робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи становить 86 сторінок. Список використаних джерел налічує 47 позицій.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

САРМАТИЗМУ

1.1. Поняття та генеза ідеології сарматизму.

Виникнення сарматизму як специфічної ідеології та форми колективної самосвідомості шляхетського стану Речі Посполитої було зумовлене цілим комплексом історичних, політичних, соціальних, культурних та інтелектуальних чинників, що поступово сформувалися впродовж пізнього Середньовіччя та особливо активізувалися у XV-XVI ст. Сарматизм не виник раптово як завершена система поглядів, а був результатом тривалого процесу розвитку уявлень про походження шляхти, її суспільну роль, політичні права, особливе місце у державі та власну культурну окремішність. «Сарматизм не виник раптово як завершена система поглядів, а був результатом тривалого процесу розвитку уявлень про походження шляхти, її суспільну роль та політичні права» [12, с. 6]. Його поява була тісно пов'язана з еволюцією станової структури Польського королівства, а згодом і Речі Посполитої, посиленням політичного значення шляхти, розвитком ренесансного гуманізму, впливом античної традиції, а також із потребою обґрунтувати привілейоване становище шляхетського прошарку в умовах ранньомодерної державності.

Однією з найважливіших передумов формування сарматизму стала трансформація політичного устрою Польського королівства у XIV-XVI ст. та поступове зміцнення ролі шляхти як провідного політичного стану. Уже в пізньосередньовічний період польська шляхта почала набувати дедалі ширших привілеїв, що заклало основу для формування її окремої політичної культури. Важливим етапом у цьому процесі стали Кошицькі привілеї 1374 р., надані королем Людовиком Угорським, які суттєво

обмежили податкові зобов'язання шляхти та зміцнили її правове становище. У подальшому привілеї 1422, 1430 і 1433 рр., пов'язані з правлінням Владислава II Ягайла, ще більше закріпили недоторканність шляхетських прав, зокрема у сфері судочинства та особистої свободи. Так формувався політичний ґрунт, на якому згодом постала ідея про особливу місію шляхти як носія свободи, честі та державної традиції.

Значний вплив на появу сарматської ідентичності мав процес консолідації самої шляхетської верстви. «Його поява була тісно пов'язана з еволюцією станової структури Польського королівства та посиленням політичного значення шляхти» [12, с. 6]. У XV-XVI ст. шляхта в Польщі дедалі виразніше усвідомлювала себе не просто юридично привілейованим станом, а політичним народом, тобто тією частиною суспільства, яка має виняткове право брати участь у державному управлінні. Особливо важливим у цьому контексті стало ухвалення конституції *Nihil novi* у 1505 р. на сеймі в Радомі, за якою король не міг видавати нові закони без згоди сейму. Саме ця подія стала однією з ключових в історії шляхетської демократії, оскільки остаточно закріпила політичну вагу шляхетського стану. Із цього моменту шляхта дедалі більше сприймала себе основою держави, охоронцем її законів, традицій та вольностей. Це відчуття політичної винятковості стало одним із фундаментів сарматської ідеології.

Водночас важливо враховувати, що виникнення сарматизму відбувалося в добу глибоких змін у європейській інтелектуальній культурі. У XV-XVI ст. на польські та литовсько-руські землі активно поширювалися ідеї Ренесансу та гуманізму, що стимулювало інтерес до античної спадщини, стародавньої історії, генеалогії народів і пошуків славетного минулого. «Однією з найважливіших передумов формування сарматизму стала трансформація політичного устрою Польського

королівства у XIV–XVI ст.» [27, с. 568]. Представники освічених еліт дедалі частіше зверталися до античних авторів - Геродота, Страбона, Птолемея, Тацита та інших - у пошуках історичних аргументів, які могли б пояснити походження власного народу або окремих соціальних груп. Саме в цьому інтелектуальному середовищі набуває популярності ідея про походження польської шляхти від давніх сарматів - войовничих племен, що в античній традиції локалізувалися на територіях Східної Європи. «Конституція *Nihil novi* 1505 р. стала ключовою подією, яка закріпила політичну вагу шляхетського стану» [22, с. 312]. Така генеалогічна легенда давала шляхті змогу символічно відокремити себе від інших станів і представити власне походження як шляхетне, давнє та героїчне.

Одним із ранніх інтелектуальних джерел, що сприяли формуванню сарматського міфу, були хроніки та історичні твори польських авторів епохи Відродження. Велике значення мав Ян Длугош (1415-1480), видатний польський хроніст, який у своїй «Історії Польщі» прагнув укорінити минуле польського народу в широкому історичному та християнському контексті. Хоча у Длугоша сарматська концепція ще не набула завершеної форми, саме його праці стали важливим етапом у розвитку історичного мислення, де генеалогія, стародавнє походження та спадкоємність традиції набували політичного значення. У XVI ст. ці тенденції були продовжені й посилені такими авторами, як Мацей Меховіта (1457-1523), Марцін Бельський (1495-1575), Марцін Кромер (1512-1589), Олександр Гваньїні (1538-1614). Саме вони активно розробляли уявлення про сарматське походження шляхти, спираючись на античні географічні та етнографічні описи, хоча нерідко змішували історичні факти, легенди та політичні інтерпретації.

«Ідея про походження шляхти від давніх сарматів виникла під впливом ренесансного гуманізму та інтересу до античної спадщини» [28,

с. 416]. Особливе значення мало поширення праці Мацея Меховіти «Трактат про дві Сарматії» (Tractatus de duabus Sarmatiis), виданої у 1517 р. Цей твір став важливим етапом у закріпленні самого поняття «Сарматія» в інтелектуальному просторі Центрально-Східної Європи. Меховіта описував європейську та азійську Сарматію, спираючись на античну традицію, але водночас адаптував її до географічних і політичних реалій свого часу. Хоча праця не була політичним маніфестом сарматизму в пізнішому значенні, вона створила важливий термінологічний і образний фундамент для подальшого розвитку сарматської ідентичності. Відтепер назва «Сарматія» почала функціонувати не лише як античний географічний термін, а і як символічний простір, із яким шляхта могла пов'язувати своє походження.

Не менш важливою передумовою виникнення сарматизму була еволюція польсько-литовської державності та зміцнення великої багатонаціональної політичної спільноти. Ключовим рубежем у цьому процесі стала Люблінська унія 1569 р., унаслідок якої Королівство Польське та Велике князівство Литовське об'єдналися в федеративну державу - Річ Посполиту. «Праця Мацея Меховіти “Трактат про дві Сарматії” 1517 р. стала важливим етапом у закріпленні поняття “Сарматія”» [10, с. 120]. У новій політичній конструкції шляхта виступала головним носієм державницької ідентичності. Саме шляхетський стан об'єднував польські, литовські, руські та частково інші еліти в межах спільної політичної культури, заснованої на привілеях, участі в сеймах, локальному самоврядуванні та праві обирати монарха. У цих умовах потрібна була ідеологія, здатна забезпечити символічну єдність цієї верстви, попри етнічну, мовну та регіональну строкатість. Сарматизм поступово став саме такою інтеграційною моделлю, оскільки пропонував

спільний міф про походження, набір чеснот і кодекс поведінки, який міг об'єднати шляхту різних земель Речі Посполитої.

«Люблінська унія 1569 р. створила умови для формування спільної політичної культури шляхти різних земель» [42, с. 374]. Окрему увагу слід приділити впливу релігійних процесів XVI ст. Реформація, Контрреформація, загострення міжконфесійних суперечностей та водночас досвід відносної конфесійної толерантності у Речі Посполитій значною мірою вплинули на формування шляхетської самосвідомості. У XVI ст. значна частина шляхти брала активну участь у релігійних дискусіях, підтримувала різні конфесійні течії, зокрема кальвінізм, лютеранство, антитринітаризм, а згодом частина знову зблизилася з католицизмом. Важливою подією тут стала Варшавська конфедерація 1573 р., яка закріпила принципи релігійної терпимості. Хоча класичний сарматизм у XVII ст. дедалі тісніше асоціювався з католицизмом, його початкове формування в XVI ст. відбувалося в умовах активного пошуку моделі шляхетської єдності попри конфесійні відмінності. Саме це посилювало значення надконфесійних елементів ідентичності, зокрема міфу про походження, політичних свобод, звичаїв і честі.

Важливою соціальною передумовою виникнення сарматизму була специфіка розвитку фільварково-панщинної системи та економічне зміцнення шляхти. «Шляхта починала сприймати себе як військовий і цивілізаційний щит християнського світу» [35, с. 560]. У XVI ст. на тлі зростання попиту на збіжжя в Західній Європі шляхетські господарства отримали нові можливості для збагачення. Посилення великого землеволодіння, розвиток фільварків, зростання ролі експорту через Балтійське море, зокрема через Гданськ, забезпечили матеріальну основу для зміцнення суспільних позицій шляхти. Економічний успіх давав можливість підтримувати специфічний стиль життя, побут, репрезентацію

статусу, культивувати традиції та демонструвати свою окремішність. Отже, сарматизм мав не лише політичне чи міфологічне, а й виразне соціально-економічне підґрунтя: він був ідеологією стану, який реально посилював свої позиції у державі та прагнув це культурно оформити.

Не можна оминати і роль виборної монархії у формуванні шляхетського світогляду. Після припинення династії Ягеллонів зі смертю Сигізмунда II Августа у 1572 р. розпочався новий етап в історії держави - період вільної елекції короля. Уже обрання Генріха Валуа в 1573 р. та затвердження Генріхових артикулів закріпили принцип, за яким король визнавав основні права шляхти та обмеження власної влади. Це ще більше зміцнило переконання, що саме шляхта є справжнім сувереном державного життя, а монарх лише виконує функції в межах встановленого політичного порядку. Така модель сприяла появі специфічного республіканського мислення, яке в майбутньому стало одним із найхарактерніших елементів сарматського світогляду. У свідомості шляхти свобода дедалі більше пов'язувалася не з абстрактним правом усіх підданих, а з корпоративною свободою власного стану.

Суттєве значення мав і розвиток історичної пам'яті та генеалогічної культури. У XVI ст. шляхта виявляла дедалі більший інтерес до родоводів, гербів, родинних легенд, хронік і символічних знаків власного статусу. Гербова ідентичність, культ предків, прагнення довести давність роду були тісно пов'язані з ширшою потребою знайти колективне «початкове джерело» всього стану. Сарматська легенда виконувала саме таку функцію: вона ніби виводила всю шляхту від спільного давнього войовничого предка. У межах цієї логіки шляхтич був не просто землевласником чи урядовцем, а спадкоємцем особливої історичної традиції, яку потрібно берегти й передавати далі. Це посилювало

внутрішню солідарність стану та зміцнювало його протиставлення міщанству й селянству.

Варто зазначити, що сарматизм у своїх витоках був не лише польським явищем у вузькому етнічному розумінні. У межах Речі Посполитої до цієї ідеології поступово долучалися також представники литовської, руської та частково інших шляхетських спільнот. Для руської шляхти, зокрема на українських землях, участь у спільній політичній культурі Речі Посполитої нерідко означала засвоєння сарматського дискурсу як мови статусу, честі та політичної легітимності. Хоча це не скасовувало локальної етнокультурної специфіки, сам сарматизм створював загальний символічний простір, у якому могли співіснувати різні регіональні еліти. Саме тому історичні передумови його виникнення потрібно розглядати не лише в контексті історії Польщі, а значно ширше - як продукт розвитку всієї політичної системи Речі Посполитої.

Узагальнюючи, слід наголосити, що історичні передумови виникнення сарматизму були багатшаровими. Вони включали зміцнення політичних і правових позицій шляхти в XIV-XVI ст., розвиток шляхетської демократії, вплив ренесансного гуманізму та античної традиції, поширення історико-генеалогічних концепцій, становлення багатонаціональної держави після Люблінської унії 1569 р., військово-політичні виклики на східних і південних кордонах, економічне посилення землевласницької верстви, а також пошук культурної та моральної самоідентифікації в умовах ранньомодерної Європи. «Сарматизм мав не лише політичне, а й соціально-економічне підґрунтя, пов'язане з розвитком фільварково-панщинної системи» [21, с. 496]. Саме внаслідок взаємодії цих чинників у XVI ст. поступово сформувався ґрунт для появи сарматизму як ідеології, що згодом визначила політичну культуру,

соціальну поведінку, моральні орієнтири та ментальні установки шляхти Речі Посполитої.

Сарматизм як ідеологічна система сформувався в середовищі шляхти Речі Посполитої у XVI-XVII ст. та став одним із ключових елементів її політичної культури, соціальної поведінки та світогляду. Основу цієї ідеології становило переконання у винятковому походженні та історичній місії шляхетського стану, який вважався прямим нащадком давніх сарматів - войовничих племен, що, згідно з античними авторами, населяли території Східної Європи. Така концепція походження не лише надавала шляхті символічного престижу, а й виконувала важливу соціальну функцію, адже підкреслювала її відмінність від інших станів суспільства та легітимізувала її привілейоване становище.

Однією з центральних ідей сарматської ідеології була концепція шляхетської свободи, або так званої «золотої вольності» (*Złota wolność*), яка визначала політичну систему Речі Посполитої. «Сарматська ідеологія формувалася як засіб легітимації привілейованого становища шляхти та підкреслення її відмінності від інших соціальних груп» [27, с. 568]. Шляхта вважала себе носієм особливої форми свободи, що проявлялася у праві брати участь у сеймах, обирати монарха, впливати на державні рішення та захищати власні привілеї. Політичний устрій держави базувався на принципі обмеженої королівської влади, а також на значному впливі сейму та місцевих шляхетських зібрань - сеймиків. У свідомості шляхти ця система трактувалася як унікальна форма республіканської традиції, яка відрізняла Річ Посполиту від більш централізованих монархій Західної Європи.

Не менш важливим елементом сарматського світогляду була ідея військової доблесті та оборони християнської цивілізації. Шляхта

розглядала себе як воїнський стан, покликаний захищати державу від зовнішніх загроз, зокрема від Османської імперії, Кримського ханства та інших політичних противників. У цьому контексті образ давніх сарматів як хоробрих воїнів і вершників добре узгоджувався з ідеалом шляхтича - мужнього, незалежного та готового до військової служби. Військова честь, особиста відвага та готовність боронити державу вважалися важливими моральними чеснотами, які формували систему цінностей шляхетського стану.

Важливою складовою сарматизму була також система моральних і соціальних норм, що регулювали поведінку шляхти. «У XVI ст. шляхта дедалі виразніше усвідомлювала себе політичним народом, який має виняткове право брати участь у державному управлінні» [22, с. 312]. Ідеальний шляхтич мав вирізнятися почуттям честі, вірністю традиціям, повагою до предків та дотриманням звичаїв свого стану. Велике значення надавалося родовій пам'яті, гербовій символіці та уявленням про шляхетську гідність. Такі елементи сприяли формуванню особливого кодексу честі, який визначав як політичну, так і повсякденну поведінку представників шляхетського середовища.

Релігійний чинник також відігравав значну роль у системі цінностей сарматизму. У XVII ст. сарматський світогляд дедалі більше асоціювався з католицизмом, який розглядався як важливий елемент політичної та культурної ідентичності шляхти. Водночас у XVI ст. Річ Посполита залишалася державою відносної конфесійної толерантності, що давало змогу співіснувати різним релігійним течіям. Незважаючи на це, релігія поступово ставала важливим компонентом ідеології, що зміцнював уявлення про особливу місію шляхти як захисника віри та традицій.

Сарматизм проявлявся не лише в політичних і моральних переконаннях, але й у культурних практиках шляхетського життя. «Ідея сарматського походження виконувала інтеграційну функцію, об'єднуючи шляхту різних регіонів Речі Посполитої в єдину політичну спільноту» [17, с. 352]. Це стосувалося специфічного стилю одягу, архітектури шляхетських резиденцій, святкових обрядів, звичаїв гостинності та навіть способу ведення повсякденного життя. Такі культурні особливості підкреслювали окремішність шляхти та формували її символічний образ як спадкоємців давньої воїнської традиції.

Отже, сарматська ідеологія являла собою складну систему політичних, соціальних, моральних і культурних уявлень, яка формувала світогляд шляхти Речі Посполитої. Вона поєднувала міф про давнє походження, ідею політичної свободи, культ військової честі, релігійні цінності та особливу модель соціальної поведінки. Саме ця сукупність ідей і практик сприяла формуванню специфічної шляхетської ідентичності, що відіграла важливу роль у політичному та культурному розвитку Речі Посполитої у ранньомодерну добу.

1.2. Історичні передумови формування сарматської ідентичності у Речі Посполитій.

«Формування сарматської ідентичності було безпосередньо пов'язане з процесами політичної консолідації шляхти у XV–XVI ст.» [27, с. 568]. У цей період шляхетський стан поступово перетворився на головну політичну силу держави, що сприяло виникненню особливої системи цінностей, норм поведінки та уявлень про власне походження. Саме в умовах зміцнення станових привілеїв, розвитку шляхетського самоврядування та формування специфічної політичної культури почали

складатися передумови для появи сарматської ідентичності як форми колективної самосвідомості.

Важливим політичним чинником цього процесу стало поступове зміцнення правового становища шляхти. «Шляхта Речі Посполитої поступово перетворювалася на окрему політичну спільноту з чітко окресленими правами та привілеями» [22, с. 312]. Починаючи з XIV ст., польські монархи надавали шляхті низку привілеїв, що розширювали її політичні права та обмежували королівську владу. Одним із перших значних кроків у цьому напрямі стали Кошицькі привілеї 1374 р., видані королем Людовиком Угорським. Ці привілеї значно зменшували податкові обов'язки шляхти та закріплювали її особливий правовий статус у державі. У подальшому привілеї, надані королем Владиславом II Ягайлом у 1422, 1430 і 1433 рр., гарантували шляхті особисту недоторканність і захист від довільних дій монарха. Таким чином, уже в XV ст. шляхта поступово формувала усвідомлення власної політичної ваги та окремішності від інших соціальних груп.

Значним етапом у розвитку шляхетської політичної культури стало формування системи представницьких інституцій. «Важливою передумовою становлення сарматської ідентичності стало утвердження станової монархії та обмеження королівської влади» [21, с. 496]. У XV-XVI ст. у Польщі активно розвивається практика скликання загальнодержавних сеймів і місцевих сеймиків, які стали важливими органами політичного життя. Через ці інституції шляхта отримувала можливість брати безпосередню участь у вирішенні державних справ, обговоренні законів і визначенні внутрішньої та зовнішньої політики. Особливе значення мала конституція *Nihil novi*, ухвалена на сеймі у 1505 р. у Радомі. Вона встановлювала принцип, згідно з яким жоден новий закон не міг бути прийнятий без згоди сейму, що фактично обмежувало

королівську владу і зміцнювало позиції шляхетського стану. У результаті шляхта почала сприймати себе як головного носія державного суверенітету та політичної традиції. «Конституція *Nihil novi* 1505 р. закріпила принцип, за яким жоден закон не міг бути прийнятий без згоди шляхти» [22, с. 312].

Важливою політичною подією, що вплинула на формування сарматської ідентичності, стала Люблінська унія 1569 р., яка об'єднала Польське королівство та Велике князівство Литовське у федеративну державу - Річ Посполиту. «Політичні права шляхти формували основу її самоусвідомлення як привілейованого стану» [19, с. 520]. У межах нової політичної системи шляхта різних земель отримала рівні політичні права та можливість брати участь у загальнодержавному політичному житті. Це сприяло формуванню спільної шляхетської культури та зміцненню почуття належності до єдиного політичного стану. Саме в цей період ідея спільного походження шляхти від давніх сарматів почала відігравати роль символічного чинника, який об'єднував шляхту різних регіонів Речі Посполитої.

Важливим фактором формування сарматської ідентичності була також специфіка політичної системи держави, яка отримала назву «шляхетська демократія». У цій системі шляхта мала значний вплив на державне управління, брала участь у роботі сейму та сеймиків, а також у процесі обрання короля. «Участь у сеймах і сеймиках сприяла формуванню колективної політичної ідентичності шляхти» [42, с. 374]. Після смерті Сигізмунда II Августа у 1572 р. і припинення династії Ягеллонів у Речі Посполитій було запроваджено практику вільної елекції монарха, тобто обрання короля всією шляхтою. Першим обраним таким чином правителем став Генріх Валуа у 1573 р.. Під час його обрання були затверджені так звані Генріхові артикули, які визначали основні політичні

права шляхти та обмежували владу короля. Усе це сприяло формуванню переконання, що шляхта є головним носієм політичної влади та гарантом свободи в державі.

«Люблінська унія 1569 р. стала ключовим етапом у формуванні спільної ідентичності шляхти різних земель» [42, с. 374]. Важливим соціальним аспектом формування сарматської ідентичності була також корпоративна солідарність шляхти. Незважаючи на значні майнові відмінності між магнатами та дрібною шляхтою, представники цього стану розглядали себе як єдину політичну спільноту. Їх об'єднували спільні привілеї, участь у політичному житті, а також переконання у власній винятковості. Саме ця корпоративна єдність сприяла поширенню ідеї спільного походження від давніх сарматів, яка виконувала функцію символічного об'єднання всього шляхетського стану.

Політичні та соціальні чинники відіграли визначальну роль у формуванні сарматської ідентичності шляхти Речі Посполитої. Розширення шляхетських привілеїв, розвиток представницьких інституцій, утвердження системи шляхетської демократії, запровадження виборної монархії, а також економічне зміцнення землевласницького стану створили умови для виникнення особливої форми шляхетської самосвідомості. «Об'єднання Польщі та Великого князівства Литовського створило єдиний політичний простір для розвитку шляхетської культури» [18, с. 784]. Саме в цьому політичному та соціальному середовищі сформувалися уявлення про шляхту як про окрему історичну спільноту, що має особливе походження, власні традиції та важливу роль у житті держави. Сарматська ідентичність стала важливим елементом цієї самосвідомості, визначаючи світогляд, політичні ідеали та соціальну поведінку шляхти у ранньомодерний період.

Формування сарматського світогляду шляхти Речі Посполитої було зумовлене не лише політичними та соціальними процесами, але й широким колом культурних та інтелектуальних чинників, що проявилися в умовах розвитку гуманістичної думки, поширення освіти та формування нових історичних уявлень у Центрально-Східній Європі XVI ст. «Ідея сарматського походження виконувала важливу інтеграційну функцію у межах шляхетського стану» [30, с. 220]. У цей період шляхетська еліта дедалі активніше долучалася до європейського інтелектуального простору, засвоюючи ідеї Ренесансу та гуманізму, які стимулювали інтерес до античної історії, походження народів і формування колективної ідентичності.

Одним із важливих культурних чинників становлення сарматського світогляду стало поширення гуманістичної освіти серед шляхти. У XVI ст. представники шляхетських родів дедалі частіше навчалися в університетах Кракова, Падуї, Болоньї, Парижа та інших європейських центрів освіти. Університетське середовище сприяло поширенню латиномовної культури, знайомству з античною літературою та історією, а також формуванню нових уявлень про роль історичного минулого у формуванні політичної ідентичності. «Сарматизм сприяв формуванню уявлення про шляхту як окремий народ зі своєю історією та місією» [34, с. 298]. Освічена шляхта почала активно звертатися до античних авторів, зокрема Геродота, Страбона, Тацита та Птолемея, у працях яких згадувалися сарматські племена. Саме ці античні свідчення стали основою для формування ідеї про сарматське походження шляхти.

Важливу роль у поширенні сарматської концепції відіграла історична література та хронікальна традиція XVI ст. Значний вплив мали праці польських істориків та хроністів, які намагалися створити цілісну картину минулого Польщі та Речі Посполитої. «Шляхта починала

сприймати себе як носія особливих політичних і моральних цінностей» [17, с. 352]. Серед них варто згадати Яна Длугоша (1415-1480), автора масштабної «Історії Польщі», яка стала одним із фундаментальних джерел для подальших історичних досліджень. Хоча Длугош не сформулював повністю сарматську концепцію, його праці заклали основу для пошуків давнього походження польської шляхти. У XVI ст. ці ідеї були розвинуті в працях Мацея Меховіти, Марціна Бельського, Марціна Кромера та Олександра Гваньїні, які активно використовували античні джерела для обґрунтування сарматського походження шляхетського стану.

Особливе значення для розвитку сарматської концепції мала праця Мацея Меховіти «Трактат про дві Сарматії», опублікована у 1517 р. У цьому творі автор описував географію та історію територій, які в античній традиції називалися Сарматією. «Формування сарматської ідентичності супроводжувалося розвитком специфічної культури та стилю життя» [44, с. 312]. Хоча праця Меховіти мала переважно географічний характер, вона сприяла поширенню терміна «Сарматія» та створила інтелектуальне підґрунтя для подальшого формування сарматської ідеології. У наступні десятиліття цей термін почав використовуватися не лише як географічне позначення, але і як символічне означення історичної батьківщини шляхетського стану.

Важливим культурним фактором становлення сарматського світогляду стала також традиція шляхетської генеалогії та гербової культури. У XVI ст. значно зріс інтерес до родоводів, історії шляхетських родів, гербів та символів, що підкреслювали соціальний статус і походження. Шляхта прагнула довести давність і благородство своїх родів, а також пов'язати власну історію з ширшим історичним наративом. У цьому контексті ідея сарматського походження стала зручним символічним поясненням спільної історичної традиції шляхетського стану.

Не менш важливим чинником формування сарматського світогляду була розвиток шляхетської культури та специфічного стилю життя. «Військовий чинник відігравав важливу роль у становленні самосвідомості шляхти як захисника держави» [35, с. 560]. У XVI-XVII ст. шляхта формує власні культурні традиції, які проявлялися в одязі, архітектурі, військовій символіці, церемоніалах та повсякденних звичаях. Відомими елементами цього стилю стали характерний східний тип шляхетського одягу, зокрема жупани та кунтуші, а також використання елементів східної військової культури. Такі культурні особливості підкреслювали відмінність шляхти від інших соціальних груп та сприяли формуванню символічного образу сарматського воїна.

Важливу роль у поширенні сарматської ідеології відіграла література та політична публіцистика ранньомодерної доби. У творах тогочасних авторів дедалі частіше підкреслювалися чесноти шляхти, її історична місія та особлива роль у державі. Ідеї про шляхетську свободу, військову доблесть, повагу до традицій і захист християнської віри поступово формували ідеологічний образ ідеального шляхтича. «Сарматська ідентичність поєднувала політичні, культурні та соціальні елементи, формуючи цілісний світогляд шляхти» [31, с. 180]. У результаті сарматизм став не лише історичною легендою про походження, але й цілісною системою цінностей, яка визначала світогляд шляхти.

Таким чином, культурні та інтелектуальні фактори відіграли важливу роль у формуванні сарматського світогляду шляхти Речі Посполитої. Поширення гуманістичної освіти, розвиток історичної науки, звернення до античних джерел, традиція генеалогічної культури та формування специфічного шляхетського стилю життя створили інтелектуальне середовище, у якому сарматська ідеологія змогла сформуватися та закріпитися. Саме завдяки поєднанню цих чинників

сарматизм став важливим елементом культурної та політичної ідентичності шляхти у ранньомодерний період.

1.3. Джерельна база та історіографія проблеми.

«Дослідження сарматизму спирається на широкий комплекс джерел, серед яких важливе місце займають хроніки та літописи ранньомодерного періоду» [6, с. 560]. Інтерес до цього феномену з'явився ще в ранньомодерний період, коли польські та європейські автори намагалися пояснити походження шляхти, її політичні права та особливості культури. У подальшому вивчення сарматизму стало важливим напрямом історичних досліджень, зокрема у працях польських, українських та західноєвропейських істориків. У сучасній історіографії сарматизм розглядається не лише як легенда про походження шляхти, але і як складний соціокультурний феномен, що визначав політичну культуру, систему цінностей та ідентичність шляхетського стану.

Одними з перших дослідників, які звернули увагу на особливості шляхетської культури Речі Посполитої, були польські історики XIX ст. Вони намагалися пояснити специфіку політичного устрою держави, а також роль шляхти в її розвитку. «Особливе значення для вивчення сарматизму мають праці сучасників, які відображають світогляд та уявлення шляхти XVI–XVII ст.» [7, с. 320]. У працях цих авторів сарматизм часто розглядався як важливий елемент національної традиції, що формував політичну свідомість польського суспільства. Проте наукове вивчення цього явища значно активізувалося у XX ст., коли історики почали досліджувати його в контексті соціальної історії, історії культури та політичної думки.

Важливий внесок у дослідження сарматизму зробили польські історики другої половини XX ст. Зокрема, значний вплив на розвиток

історіографії мав Януш Тазбір, який у своїх працях розглядав сарматизм як специфічну культурну систему шляхетського стану. У його дослідженнях підкреслюється, що сарматизм був не лише міфом про походження, але й комплексом політичних, релігійних і культурних уявлень, які визначали світогляд шляхти Речі Посполитої. «Хроніки М. Кромера та М. Бельського містять важливі відомості про формування ідеї сарматського походження шляхти» [8, с. 480]. Іншим важливим дослідником цієї проблематики був Станіслав Цинарський, який у своїй монографії про сарматизм детально проаналізував ідеологію та стиль життя польської шляхти. Він розглядав сарматизм як форму шляхетської самосвідомості, що поєднувала історичні легенди, політичні ідеали та культурні традиції.

Серед дослідників історії сарматизму важливе місце займають також праці Марії Богуської, яка вивчала соціальну та культурну історію Польщі ранньомодерного періоду. У своїх дослідженнях вона звертала увагу на повсякденне життя шляхти, її культурні практики, звичаї та традиції, що були тісно пов'язані з сарматською ідеологією. Її праці сприяли розширенню розуміння сарматизму як складного культурного феномену, що впливав на різні сфери життя шляхетського суспільства. «Праця А. Гваньїні стала одним із ключових джерел для розуміння географічних і історичних уявлень того часу» [7, с. 320].

В українській історіографії проблема сарматизму також привертала увагу дослідників, особливо в контексті історії шляхти українських земель, які входили до складу Речі Посполитої. Значний внесок у дослідження цієї теми зробили українські історики Наталія Яковенко, Петро Сас та інші науковці. «Важливу роль у дослідженні сарматизму відіграють законодавчі акти Речі Посполитої, зокрема сеймові конституції» [1, с. 380]. У своїх працях вони аналізували соціальну

структуру шляхетського суспільства, політичну культуру та особливості формування шляхетської ідентичності на українських землях. Наталія Яковенко у своїх дослідженнях приділяла особливу увагу культурному та ментальному світові української шляхти, а також процесам формування її політичної та соціальної самосвідомості. Її праці дозволили глибше зрозуміти роль сарматської ідеології у формуванні шляхетської культури на території України.

Значний інтерес до історії Речі Посполитої та її політичної культури проявляють також західні дослідники. У працях таких істориків, як Норман Девіс, Деніел Стоун, Роберт Фрост, розглядається політична система Речі Посполитої, її соціальна структура та роль шляхти у державному житті. «Сеймові документи дозволяють простежити еволюцію політичної культури шляхти та її правового статусу» [4, с. 410]. Хоча ці дослідники не завжди приділяють безпосередню увагу сарматизму як окремому феномену, їхні праці допомагають зрозуміти історичний контекст, у якому формувалася шляхетська ідеологія.

Вивчення сарматизму та шляхетської культури Речі Посполитої ґрунтується на широкому колі писемних історичних джерел, які дозволяють дослідити політичні, соціальні та культурні аспекти життя шляхетського стану в ранньомодерний період. «У сучасній історіографії сарматизм розглядається як складне культурно-ідеологічне явище, що поєднує міфологічні та політичні елементи» [28, с. 416]. До таких джерел належать хроніки, історичні трактати, політичні документи, мемуарна література, а також різноманітні публіцистичні та літературні твори XVI-XVII ст. Аналіз цих матеріалів дає можливість простежити процес формування сарматської ідеології, а також зрозуміти, яким чином вона впливала на світогляд і поведінку шляхти.

Одним із найважливіших типів джерел є історичні хроніки та літописи, що описують політичний розвиток Польського королівства та Речі Посполитої. Значну роль у формуванні історичних уявлень про походження шляхти відіграли праці польських хроністів XV-XVI ст. Серед них особливе місце займає Ян Длугош (1415-1480), автор масштабної хроніки «Історія Польщі» (*Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae*). У своїй праці він прагнув створити цілісну історію польської держави, спираючись на попередні джерела, документи та усні традиції. «Дослідження Н. Яковенко дозволяють глибше зрозуміти систему уявлень та ідей шляхти ранньомодерного періоду» [27, с. 568]. Хоча концепція сарматського походження шляхти ще не була остаточно сформована у його творах, саме такі хроніки заклали основу для подальших історичних інтерпретацій.

Важливими джерелами для дослідження сарматизму є також історико-географічні трактати, що з'явилися в епоху Відродження. Одним із найбільш відомих творів цього типу є праця Мацея Меховіти «Трактат про дві Сарматії» (*Tractatus de duabus Sarmatiis*), видана у 1517 р. У ній автор описував території Східної Європи, які в античних джерелах називалися Сарматією. Хоча твір мав переважно географічний характер, він відіграв важливу роль у формуванні уявлень про історичну спадщину сарматських племен і сприяв поширенню цього поняття в інтелектуальному середовищі Речі Посполитої.

Значний інтерес для дослідження сарматської ідеології становлять праці польських істориків XVI ст., які активно розвивали ідею сарматського походження шляхти. Серед них варто згадати Марціна Бельського (1495-1575) та Марціна Кромера (1512-1589). У своїх історичних працях вони прагнули поєднати античні свідчення з історією польської держави, що сприяло формуванню концепції про давнє

сарматське коріння шляхетського стану. Такі інтерпретації стали важливою частиною політичної та культурної ідеології шляхти.

Важливу групу джерел становлять також політичні документи та законодавчі акти Речі Посполитої. До них належать матеріали сеймів, королівські привілеї, правові акти та інші офіційні документи, які відображають політичну систему держави та роль шляхти у її функціонуванні. «Польські дослідники, зокрема Я. Тазбір, розглядають сарматизм як стиль життя і культурну модель шляхти» [44, с. 312]. Особливе значення мають такі документи, як Кошицький привілей 1374 р., конституція *Nihil novi* 1505 р., а також Генріхові артикули 1573 р.. Ці акти закріплювали політичні права шляхти та формували основу так званої «шляхетської демократії», що була тісно пов'язана з ідеологією сарматизму.

Не менш важливими джерелами є мемуари, листування та щоденники представників шляхетського стану. У таких текстах відображаються повсякденне життя шляхти, її цінності, політичні погляди та культурні традиції. Завдяки цим матеріалам можна простежити, як сарматські уявлення проявлялися у практичному житті шляхетського середовища, у ставленні до держави, релігії, військової служби та соціальної ієрархії.

Окрему групу джерел становить літературна та публіцистична спадщина ранньомодерної доби. «Зарубіжні історики аналізують сарматизм у контексті європейської політичної та культурної традиції» [37, с. 640]. У творах тогочасних авторів часто відображалися ідеали шляхетської честі, свободи та військової доблесті, які були важливими складовими сарматського світогляду. Літературні тексти дозволяють

дослідникам зрозуміти, яким чином сарматська ідеологія впливала на формування культурних уявлень та моральних цінностей шляхти.

Таким чином, писемні історичні джерела становлять важливу основу для дослідження сарматизму та шляхетської культури Речі Посполитої. Хроніки, історичні трактати, політичні документи, мемуарна література та публіцистичні твори дозволяють всебічно проаналізувати процес формування сарматської ідеології та її роль у розвитку політичної та культурної традиції ранньомодерної держави. Саме завдяки цим джерелам сучасні дослідники мають можливість реконструювати світогляд шляхти та зрозуміти значення сарматизму в історії Центрально-Східної Європи.

1.4. Соціально-політичний контекст розвитку шляхетської культури у XVI ст.

Політична система Речі Посполитої у XVI ст. формувалася під значним впливом шляхетського стану, який поступово перетворився на головну політичну силу держави. Саме шляхта відігравала ключову роль у функціонуванні державних інституцій, формуванні законодавства та визначенні основних напрямів внутрішньої і зовнішньої політики. Особливості політичного устрою Речі Посполитої були тісно пов'язані з розвитком станової монархії та системи шляхетської демократії, що значною мірою визначало характер політичного життя держави. «Соціально-політичний розвиток Речі Посполитої у XVI ст. визначався зростанням ролі шляхти у державному управлінні» [22, с. 312].

У процесі розвитку польської державності шляхта поступово здобувала дедалі ширші політичні права. Починаючи з XIV ст., польські королі надавали шляхетському стану численні привілеї, які закріплювали його особливе становище у державі. Важливим етапом у цьому процесі стали Кошицькі привілеї 1374 р., видані королем Людовиком Угорським.

Вони суттєво обмежували податкові обов'язки шляхти та зміцнювали її правовий статус. У XV ст. ці привілеї були доповнені новими правовими актами, що гарантували шляхті особисту недоторканність і захист від довільних дій монарха. Таким чином формувалася система політичних прав, яка забезпечувала шляхті значний вплив на державне управління.

Важливим елементом політичної системи Речі Посполитої були представницькі інституції, насамперед сейм та сеймики. Сейм виступав центральним органом законодавчої влади, де обговорювалися найважливіші державні питання, зокрема прийняття законів, податків та рішень щодо війни і миру. «Шляхта поступово перетворювалася на провідний політичний стан, який контролював законодавчу владу» [42, с. 374]. Значну роль у політичному житті відігравали також місцеві сеймики, які були зібраннями шляхти певного регіону. На цих зібраннях обиралися представники до загальнодержавного сейму, а також вирішувалися питання місцевого управління. Така система сприяла активній участі шляхти у політичному житті держави.

Однією з найважливіших подій у формуванні політичної системи Речі Посполитої стало ухвалення конституції *Nihil novi* у 1505 р. «Політична система Речі Посполитої ґрунтувалася на принципі обмеженої монархії та широких прав шляхти» [25, с. 784]. Цей закон встановлював принцип, за яким жоден новий закон не міг бути прийнятий без згоди сейму. Фактично це означало значне обмеження королівської влади та посилення ролі шляхетського представництва. У результаті шляхта отримала можливість безпосередньо впливати на законодавчий процес та політичний розвиток держави.

Важливим етапом у розвитку політичної системи стало утворення Речі Посполитої у 1569 р. внаслідок укладення Люблінської унії між

Польським королівством і Великим князівством Литовським. У новій державі шляхта обох частин отримала рівні політичні права та можливість брати участь у спільному державному управлінні. Це сприяло формуванню єдиної політичної культури та зміцненню ролі шляхетського стану у державному житті.

Особливістю політичної системи Речі Посполитої була також практика виборної монархії. Після смерті короля Сигізмунда II Августа у 1572 р. припинилася династія Ягеллонів, і відтоді королі обиралися шляхтою на загальних виборах. У 1573 р. королем був обраний Генріх Валуа, а під час його обрання були затверджені Генріхові артикули, які визначали основні принципи державного устрою. «Сейм виступав центральним органом державної влади, де шляхта реалізовувала свої політичні права» [35, с. 560]. Згідно з цими положеннями король зобов'язувався дотримуватися прав шляхти, регулярно скликати сейми та не приймати важливих рішень без згоди шляхетського представництва.

У такій політичній системі шляхта відігравала роль не лише соціального стану, а й політичної спільноти, яка фактично брала участь у здійсненні державної влади. Шляхтичі активно брали участь у роботі сейму та сеймиків, впливали на прийняття законів і формування державної політики. Вони також виконували важливі адміністративні та військові функції, обіймаючи різні державні посади. «Сеймики відігравали важливу роль у формуванні політичної культури та активності шляхетського стану» [21, с. 496].

Таким чином, політична система Речі Посполитої у XVI ст. характеризувалася значним впливом шляхетського стану на державне управління. Розширення політичних прав шляхти, розвиток представницьких інституцій, обмеження королівської влади та

запровадження виборної монархії створили умови для формування особливої політичної культури. У цьому контексті шляхта виступала головним носієм політичної влади та важливим чинником стабільності держави, що також сприяло формуванню її особливої ідентичності та світогляду, пов'язаного з ідеологією сарматизму.

Шляхта Речі Посполитої у XVI ст. становила особливий соціальний стан, який відігравав провідну роль у політичному, економічному та культурному житті держави. «Участь у місцевих зібраннях сприяла розвитку політичної свідомості та навичок самоврядування» [22, с. 312]. Соціальна структура шляхетського стану була досить складною та неоднорідною, оскільки включала представників різних рівнів майнового та політичного впливу. Незважаючи на існування значних відмінностей між окремими групами шляхти, усіх їх об'єднували спільні привілеї, політичні права та усвідомлення належності до особливої соціальної спільноти.

У межах шляхетського стану виділялося кілька основних груп. Найбільш впливовою частиною була магнатерія, яка володіла великими земельними маєтками, значними матеріальними ресурсами та часто займала високі державні посади. «Фільварково-панщинна система стала економічною основою могутності шляхти у XVI ст.» [21, с. 496]. Представники магнатських родів відігравали важливу роль у політичному житті держави, впливаючи на рішення сейму та формування внутрішньої політики. Поряд із магнатами існувала численна середня та дрібна шляхта, яка володіла меншими земельними маєтками, але також брала активну участь у політичному житті через систему сеймиків і сейму. Незважаючи на різницю в матеріальному становищі, усі ці групи формально користувалися однаковими політичними правами, що сприяло формуванню корпоративної єдності шляхетського стану.

Важливою рисою соціальної структури шляхти була її відносна відкритість. У певних випадках представники інших соціальних груп могли отримати шляхетський статус за особливі заслуги перед державою або через королівське надання привілеїв. «Зростання експорту зерна до Західної Європи сприяло посиленню економічних позицій шляхетського стану» [18, с. 784]. Проте такі випадки були порівняно рідкісними, а шляхта загалом прагнула зберігати свою соціальну відокремленість і підкреслювати власну винятковість.

Економічною основою існування шляхти було землеволодіння та господарська діяльність у маєтках. У XVI ст. важливу роль відігравала фільварково-панщинна система господарювання, яка базувалася на використанні праці залежного селянства. Зростання попиту на зерно в країнах Західної Європи сприяло розвитку сільськогосподарського виробництва на території Речі Посполитої. Шляхта активно розширювала свої фільварки та збільшувала обсяги виробництва зерна, яке експортувалося через балтійські порти, передусім через Гданськ. Це сприяло економічному зміцненню шляхетського стану та посиленню його впливу на соціальне життя держави.

Культурні особливості шляхти також відігравали важливу роль у формуванні її ідентичності. У XVI ст. шляхетське середовище виробило власний стиль життя, який відрізнявся від традицій інших соціальних груп. Значну увагу приділяли родовим традиціям, гербовій символіці, історії шляхетських родів та пам'яті про предків. «Річ Посполита була багатонаціональною державою, що впливало на формування її політичної та культурної специфіки» [41, с. 384]. Повага до родового походження і честі була важливою складовою шляхетської культури.

Однією з характерних рис шляхетської культури став також специфічний стиль одягу та побуту, який підкреслював відмінність шляхти від інших станів суспільства. У XVI-XVII ст. серед шляхти поширюється одяг східного типу, зокрема жупани, кунтуші та пояси, які стали характерними елементами сарматського стилю. Ці культурні особливості відображали вплив контактів із країнами Сходу та формували специфічний образ шляхтича як воїна та землевласника.

Важливим елементом шляхетської культури була також система моральних цінностей, яка включала поняття честі, гідності, військової доблесті та вірності традиціям. «Поєднання різних традицій створювало особливий соціально-політичний контекст розвитку шляхетської культури» [40, с. 420]. Ідеальний шляхтич мав бути не лише землевласником, але й воїном, який готовий захищати свою державу та віру. Такі уявлення формувалися під впливом політичної ролі шляхти, її участі у військових кампаніях та постійної необхідності захищати кордони держави.

Таким чином, соціальна структура та культурні особливості шляхетського стану у XVI ст. відігравали важливу роль у формуванні його колективної ідентичності. Землеволодіння, участь у політичному житті, корпоративна солідарність, культ родового походження та специфічний стиль життя створювали особливе середовище, у якому формувалися цінності та уявлення, характерні для шляхетської культури. Саме в цьому соціальному та культурному контексті поступово утверджувалася сарматська ідеологія, яка стала важливим елементом світогляду шляхти Речі Посполитої.

РОЗДІЛ 2

САРМАТИЗМ ЯК ІДЕОЛОГІЧНА ТА КУЛЬТУРНА СИСТЕМА ШЛЯХТИ

2.1. Міф про сарматське походження та його роль у формуванні шляхетської самосвідомості.

Концепція сарматського походження шляхти стала одним із ключових елементів ідеології сарматизму, що сформувалася у політичній та культурній традиції Речі Посполитої у ранньомодерний період. «Сарматизм у XVI-XVII ст. виступав як цілісна ідеологічна система, що формувала світогляд шляхетського стану» [28, с. 416]. Її виникнення було зумовлене прагненням шляхетського стану пояснити власне походження, підкреслити свою соціальну винятковість та обґрунтувати привілейоване становище у державі. У процесі формування цієї концепції поєднувалися елементи античної історичної традиції, гуманістичної історіографії та політичних інтересів шляхти.

Ідея про сарматське походження шляхти спиралася на відомості античних авторів, які описували народи Східної Європи. У працях Геродота, Страбона, Птолемея та Тацита згадувалися сарматські племена, що проживали на територіях між Дунаєм, Доном і Віслою. «Він поєднував у собі історичний міф, політичні ідеали та культурні норми поведінки» [30, с. 220]. У ранньомодерний період ці свідчення почали активно використовуватися європейськими істориками для пояснення походження різних народів. У польській історичній традиції поступово сформувалося уявлення, що саме сармати були предками польської шляхти, а отже шляхетський стан мав давнє та благородне походження.

Поширенню цієї ідеї сприяли історичні дослідження та хроніки польських авторів епохи Відродження. Одним із важливих джерел у цьому

контексті стали праці польського хроніста Яна Длугоша (1415-1480), який у своїй багатотомній «Історії Польщі» прагнув описати походження польського народу та його місце у європейській історії. Хоча Длугош не сформулював повністю концепцію сарматського походження шляхти, його праці створили основу для подальших історичних інтерпретацій.

«Ідея сарматського походження шляхти слугувала важливим засобом легітимації її привілейованого становища» [27, с. 568]. Значну роль у формуванні цієї концепції відіграли праці істориків XVI ст., які активно використовували античні джерела для обґрунтування сарматського походження шляхти. Серед них варто згадати Мацея Меховіту (1457-1523), автора відомого трактату «Tractatus de duabus Sarmatiis» («Трактат про дві Сарматії»), опублікованого у 1517 р. У цьому творі автор описував географію та народи територій, які в античній традиції називалися Сарматією. Хоча праця мала передусім географічний характер, вона сприяла популяризації терміна «Сарматія» та створила інтелектуальне підґрунтя для формування сарматської концепції.

Подальшого розвитку ідея сарматського походження шляхти набула у працях Марціна Бельського (1495-1575), Марціна Кромера (1512-1589) та Олександра Гваньїні (1538-1614). У своїх історичних творах вони прагнули поєднати античні свідчення про сарматів із історією польської держави. У результаті сарматська концепція поступово закріплювалася у політичній та культурній традиції шляхетського стану. «Сарматизм підкреслював відмінність шляхти від інших соціальних груп та її особливу роль у державі» [34, с. 298]. Ідея про спільне походження шляхти від давніх сарматів виконувала важливу соціальну функцію, оскільки підкреслювала її відмінність від інших соціальних груп.

Важливим чинником поширення сарматської концепції стало прагнення шляхти створити власну історичну традицію та легітимізувати свої політичні права. У XVI ст. шляхта Речі Посполитої отримала значний вплив на державне управління, що було пов'язано з розвитком системи шляхетської демократії. У цих умовах ідея про давнє та благородне походження шляхетського стану стала важливим елементом політичної ідеології. Сарматська легенда дозволяла представникам шляхти підкреслювати свою історичну винятковість та обґрунтовувати своє право на участь у державному управлінні.

Водночас концепція сарматського походження шляхти мала не лише політичне, але й культурне значення. «Сарматська ідеологія формувала уявлення про шляхту як окремий політичний народ» [17, с. 352]. «Вона сприяла зміцненню внутрішньої єдності шляхетського стану» [31, с. 180]. У цьому образі поєднувалися уявлення про військову доблесть, відданість традиціям та почуття честі. Саме ці риси поступово стали важливими складовими сарматського світогляду.

У процесі розвитку сарматської концепції важливу роль відігравала також генеалогічна культура шляхти. У XVI-XVII ст. значного поширення набули дослідження родоводів, гербів та історії шляхетських родів. Шляхта прагнула довести давність і благородство свого походження, а також пов'язати власну історію з ширшим історичним контекстом. У цьому сенсі сарматська легенда виконувала роль символічного об'єднуючого міфу, який дозволяв пояснити спільне походження різних шляхетських родів.

Виникнення концепції сарматського походження шляхти було результатом поєднання історичних, політичних та культурних чинників. Використання античних джерел, розвиток гуманістичної історіографії,

формування шляхетської політичної культури та прагнення легітимізувати соціальні привілеї сприяли появі цієї ідеї. У подальшому вона стала важливим елементом сарматської ідеології та відіграла значну роль у формуванні світогляду шляхти Речі Посполитої.

Після формування концепції сарматського походження шляхти у XVI ст. ця ідея поступово почала поширюватися серед представників шляхетського стану Речі Посполитої та перетворюватися на важливий елемент їхнього світогляду. «Важливими складовими сарматизму були ідеї свободи, рівності та участі у державному управлінні» [22, с. 312]. Сарматська ідеологія стала своєрідною системою уявлень, яка пояснювала історичне походження шляхти, її політичну роль у державі та культурні особливості. У процесі свого розвитку сарматизм перестав бути лише історичною легендою і перетворився на цілісну ідеологію, що визначала політичні, соціальні та культурні цінності шляхетського стану.

Важливу роль у поширенні сарматської ідеології відіграла історична та публіцистична література ранньомодерного періоду. У XVI-XVII ст. польські та литовсько-руські автори активно зверталися до теми походження шляхти та її ролі у державному житті. У працях істориків, хроністів та політичних мислителів дедалі частіше підкреслювалася ідея про те, що шляхта є нащадками давніх сарматів - войовничого та незалежного народу. Такі уявлення поступово закріплювалися у свідомості шляхетського середовища та ставали частиною його політичної культури.

Суттєвим чинником утвердження сарматської ідеології стала специфічна політична система Речі Посполитої, яку сучасні дослідники часто характеризують як шляхетську демократію. «Сарматизм визначав політичну поведінку шляхти та її ставлення до влади» [35, с. 560]. У цій

системі шляхта відігравала провідну роль у державному управлінні, брала участь у роботі сейму та сеймиків, а також мала право обирати монарха. Такі політичні можливості сприяли формуванню переконання, що шляхта є основою держави та носієм її політичних традицій. У цьому контексті сарматська ідеологія виконувала важливу функцію - вона підкреслювала особливу історичну місію шляхти та її право на участь у державному управлінні.

Значний вплив на поширення сарматських ідей мала також культурна традиція шляхетського середовища. «Культурний аспект сарматизму проявлявся у стилі життя, традиціях та соціальних практиках шляхти» [44, с. 312]. У XVI-XVII ст. серед шляхти формувався особливий стиль життя, який підкреслював її соціальну відмінність від інших станів суспільства. До таких культурних проявів належали специфічний одяг, військові традиції, звичаї гостинності, культ родового походження та гербової символіки. Усі ці елементи поступово формували символічний образ шляхтича як нащадка давніх сарматів.

Важливим аспектом утвердження сарматської ідеології була також система моральних цінностей шляхетського стану. У сарматському світогляді значну роль відігравали такі поняття, як честь, гідність, військова доблесть, вірність традиціям та захист свободи. Шляхта розглядала себе як воїнський стан, покликаний захищати державу та її політичний лад. Саме тому у сарматській ідеології велике значення надавалося військовій службі та готовності боронити кордони Речі Посполитої.

У процесі поширення сарматизму важливу роль відігравала також релігія. У XVII ст. сарматська ідеологія дедалі більше пов'язувалася з католицькою традицією, яка розглядалася як важливий елемент

культурної та політичної ідентичності шляхти. Католицька віра сприймалася як один із чинників, що об'єднував шляхетський стан і підкреслював його особливу роль у захисті християнської цивілізації.

«Таким чином, сарматизм виступав не лише ідеологією, але й способом життя шляхетського стану» [30, с. 220]. Розвиток шляхетської демократії, поширення історичних ідей про сарматське походження, формування особливої культури та системи моральних цінностей сприяли тому, що сарматизм став важливим елементом світогляду шляхти Речі Посполитої. У результаті ця ідеологія відіграла значну роль у формуванні політичної культури та соціальної ідентичності шляхетського стану у ранньомодерний період.

2.2. Політичні ідеали сарматизму: «золота вольність» та республіканізм.

Сарматська ідеологія відіграла важливу роль у формуванні політичного світогляду шляхти Речі Посполитої у XVI-XVII ст. Вона поєднувала у собі історичні уявлення про походження шляхетського стану, систему моральних цінностей та певні політичні принципи, які визначали ставлення шляхти до державного устрою та влади. «Сарматизм відігравав важливу роль у формуванні культури та повсякденного життя шляхти Речі Посполитої» [44, с. 312].

Одним із ключових політичних принципів сарматської ідеології була ідея шляхетської свободи, або так званої «золотої вольності» (*Złota wolność*). Вона передбачала, що шляхта є головним носієм політичних прав у державі та має право брати участь у прийнятті найважливіших політичних рішень. У межах цієї концепції свобода розумілася не як універсальне право всіх членів суспільства, а передусім як привілей шляхетського стану. Шляхта вважала, що її свободи повинні бути

захищені від надмірного посилення королівської влади, а також від можливого втручання інших соціальних груп у політичне життя держави.

Важливим політичним принципом сарматизму була також ідея обмеженої монархії. У політичному світогляді шляхти король розглядався не як абсолютний правитель, а як один із елементів державної системи, влада якого повинна була бути обмежена законами та правами шляхетського стану. Такий підхід був пов'язаний із розвитком політичної системи Речі Посполитої, у якій значну роль відігравали представницькі інституції, зокрема сейм та сеймики. Саме через ці органи шляхта реалізовувала своє право на участь у державному управлінні.

Іншим важливим принципом сарматської політичної ідеології була рівність усіх представників шляхетського стану. Незважаючи на значні відмінності у матеріальному становищі між магнатами та дрібною шляхтою, формально всі шляхтичі вважалися рівними у політичних правах. Це означало, що кожен представник шляхетського стану мав право брати участь у сеймиках, обирати представників до сейму та впливати на політичні рішення. Така рівність була важливим елементом політичної культури Речі Посполитої та сприяла формуванню корпоративної солідарності шляхти. «Він визначав не лише світогляд, але й стиль життя, традиції та поведінкові норми шляхетського стану» [30, с. 220].

Суттєве значення у сарматській ідеології мала також ідея політичної відповідальності шляхти за долю держави. Шляхта розглядала себе як основну силу, що забезпечує стабільність політичної системи та захищає державу від зовнішніх і внутрішніх загроз. У цьому контексті важливу роль відігравала військова служба шляхти, яка вважалася одним із головних обов'язків представників цього стану. Шляхтич повинен був

бути не лише політичним учасником державного життя, але й воїном, готовим боронити свою державу.

У межах сарматської ідеології велике значення надавалося також традиціям та звичаям, які розглядалися як важлива основа політичного порядку. «Культура шляхти формувалася під впливом поєднання західноєвропейських і східних елементів» [35, с. 560]. Шляхта прагнула зберігати усталені форми політичного життя, підкреслюючи необхідність дотримання стародавніх прав і привілеїв. Будь-які спроби суттєвих реформ або централізації влади нерідко сприймалися як загроза традиційним свободам шляхетського стану.

Отже, основні політичні принципи сарматської ідеології включали ідеї шляхетської свободи, обмеженої монархії, рівності всіх представників шляхетського стану, політичної відповідальності шляхти за державу та збереження традиційного політичного порядку. Ці принципи відігравали важливу роль у формуванні політичної культури Речі Посполитої та значною мірою визначали особливості її державного устрою у ранньомодерний період.

«Сарматський стиль життя включав особливості одягу, звичаїв та форм соціальної взаємодії» [44, с. 312]. Вона не лише відображала політичні погляди шляхетського стану, але й активно впливала на практичне функціонування державних інституцій. Сарматські ідеї стали важливим елементом політичної культури шляхти, визначаючи її ставлення до влади, державного устрою та ролі шляхетського стану у політичному житті держави.

Одним із найбільш помітних проявів впливу сарматської ідеології на політичну систему була підтримка принципу шляхетської демократії. У Речі Посполитій шляхта відігравала провідну роль у державному

управлінні, що значною мірою відповідало її уявленням про власну історичну місію та політичні права. «Важливою складовою культури шляхти була традиція гостинності, яка виконувала соціальну та символічну функцію» [30, с. 220]. Через систему сейму та сеймиків представники шляхетського стану брали активну участь у прийнятті державних рішень. Сейм був центральним законодавчим органом держави, де обговорювалися найважливіші питання внутрішньої та зовнішньої політики, приймалися закони та визначалися податкові зобов'язання.

Сарматська ідеологія також сприяла утвердженню принципу обмеженої королівської влади. У політичному світогляді шляхти монарх не розглядався як абсолютний правитель, а лише як один із елементів політичної системи, влада якого повинна була бути обмежена законами та правами шляхетського стану. «Бенкети та спільні зібрання виступали важливим засобом підтримання соціальних зв'язків» [21, с. 496]. Такий підхід закріплювався в низці важливих політичних актів, серед яких особливе значення мали конституція *Nihil novi* 1505 р., а також Генріхові артикули 1573 р.. Ці документи встановлювали принципи політичної системи, відповідно до яких король не міг приймати важливі рішення без згоди сейму.

Ідеї сарматизму впливали також на розвиток інституту виборної монархії, який став характерною особливістю політичної системи Речі Посполитої. Після смерті короля Сигізмунда II Августа у 1572 р. припинилася династія Ягеллонів, і відтоді королі обиралися шляхтою на загальних виборах. Така система відповідала уявленням шляхти про свою провідну роль у державному житті та її право впливати на формування верховної влади.

Водночас сарматські ідеї сприяли формуванню специфічної політичної культури, у якій значну роль відігравали традиції, звичаї та історична пам'ять. «Гербова культура та родові традиції відігравали важливу роль у формуванні ідентичності шляхти» [27, с. 568]. Шляхта прагнула зберігати усталені форми політичного життя та захищати свої привілеї від можливих спроб централізації влади. Саме тому будь-які спроби зміцнення королівської влади або реформування політичної системи нерідко зустрічали опір з боку шляхетського середовища.

Сарматська ідеологія також сприяла зміцненню корпоративної солідарності шляхетського стану. Представники шляхти розглядали себе як окрему політичну спільноту, що має особливу історичну місію та відповідальність за долю держави. Така солідарність проявлялася у спільній участі шляхти у політичному житті, у захисті своїх прав та у прагненні зберігати політичний лад, який гарантував її привілейоване становище.

Разом із тим вплив сарматських ідей на політичну систему мав не лише позитивні, але й суперечливі наслідки. З одного боку, шляхетська демократія сприяла розвитку представницьких інституцій та активній участі громадянського стану у політичному житті. «Збереження пам'яті про предків було невід'ємною частиною сарматського світогляду» [17, с. 352]. З іншого боку, надмірне підкреслення шляхетських привілеїв та прагнення зберегти традиційний політичний порядок іноді перешкоджали проведенню необхідних реформ і зміцненню центральної влади.

Таким чином, сарматська ідеологія відіграла важливу роль у формуванні політичної системи Речі Посполитої. Вона вплинула на розвиток шляхетської демократії, обмеження королівської влади, становлення виборної монархії та формування політичної культури

шляхетського стану. У результаті сарматські ідеї стали одним із ключових чинників, що визначали особливості політичного життя Речі Посполитої у ранньомодерний період.

2.3. Релігійний чинник у системі цінностей сарматизму.

«Сарматизм відігравав ключову роль у формуванні менталітету шляхти Речі Посполитої» [28, с. 416]. У XVI-XVII ст. сарматська ідеологія поступово формувала специфічний стиль життя шляхти, який охоплював побут, традиції, одяг, архітектуру та форми соціальної поведінки. Ці культурні особливості відігравали важливу роль у підкресленні соціальної відмінності шляхти від інших станів суспільства та сприяли зміцненню її колективної ідентичності.

Одним із найбільш помітних проявів сарматської культури був характерний стиль одягу, який поєднував елементи європейських і східних традицій. У шляхетському середовищі поширювалися такі елементи вбрання, як жупан, кунтуш, контушовий пояс, шабля та шапка з хутром. Цей тип одягу відображав вплив культурних контактів Речі Посполитої з країнами Сходу, зокрема Османською імперією та Кримським ханством. Водночас він став символом шляхетської гідності та відваги, підкреслюючи образ шляхтича як воїна та захисника держави.

Важливе місце у матеріальній культурі шляхти займала також військова традиція. Представники шляхетського стану вважали військову службу одним із головних обов'язків і водночас важливим елементом своєї соціальної ідентичності. «Він визначав систему уявлень про честь, свободу та соціальну роль шляхтича» [30, с. 220]. Шабля стала не лише зброєю, але й символом честі та статусу шляхтича. Військова культура проявлялася також у традиціях кінної служби, участі у військових кампаніях та збереженні військових звичаїв.

Сарматська ідеологія впливала і на організацію повсякденного життя шляхти. Важливим елементом цього життя були шляхетські маєтки, які виступали не лише економічними центрами господарства, але й осередками соціального та культурного життя. «Поняття честі виступало основою соціальної поведінки шляхти та регулювало взаємовідносини у межах стану» [27, с. 568]. У маєтках шляхти проводилися урочистості, прийоми гостей, сімейні святкування та інші події, що відображали традиції шляхетської гостинності. Гостинність вважалася важливою чеснотою шляхтича, а щедрі прийоми гостей були ознакою високого соціального статусу.

Архітектура шляхетських резиденцій також відображала особливості сарматської культури. У XVI-XVII ст. на території Речі Посполитої поширювалися шляхетські двори та садиби, які поєднували оборонні елементи з житловими та господарськими будівлями. Такі резиденції підкреслювали статус власника та водночас виконували функції центрів місцевого управління і господарської діяльності.

Важливу роль у повсякденному житті шляхти відігравали також родові традиції та культ предків. «Шляхтич зобов'язаний був захищати власну гідність і репутацію як індивідуальну, так і родову» [17, с. 352]. Шляхетські родини приділяли значну увагу збереженню родової пам'яті, веденню генеалогій та підтриманню гербової символіки. Герб вважався важливим символом честі та приналежності до шляхетського стану, а знання історії власного роду підкреслювало соціальний статус його представників.

Культурні прояви сарматизму відображалися і в системі свят, звичаїв та обрядів. Шляхетське середовище виробило власні традиції святкувань, пов'язані як із релігійними подіями, так і з родинними

урочистостями. Урочисті бенкети, полювання, кінні змагання та інші форми дозвілля були важливою частиною шляхетського життя. Ці традиції підкреслювали не лише матеріальне становище шляхти, але й її культурну самобутність.

Таким чином, сарматизм відіграв важливу роль у формуванні повсякденного життя та матеріальної культури шляхти Речі Посполитої. Він проявлявся у специфічному стилі одягу, військових традиціях, організації побуту, архітектурі шляхетських резиденцій, родових традиціях та формах соціальної поведінки. «Ідея шляхетської свободи формувала відчуття незалежності та політичної активності» [22, с. 312]. Усі ці елементи створювали цілісну культурну систему, яка підкреслювала особливий статус шляхти та сприяла зміцненню її колективної ідентичності.

Сарматизм як ідеологія та культурна традиція відіграв важливу роль у формуванні системи цінностей і світогляду шляхти Речі Посполитої. У XVI-XVII ст. він поступово перетворився на комплекс моральних, соціальних і культурних уявлень, які визначали поведінку представників шляхетського стану, їх ставлення до держави, релігії, традицій та суспільства. Сарматська ідеологія формувала специфічний образ шляхтича, який поєднував у собі риси воїна, землевласника, політичного діяча та хранителя традицій.

Однією з ключових цінностей сарматського світогляду було поняття честі. «Свобода розумілася як привілей і водночас обов'язок брати участь у державному житті» [35, с. 560]. Честь розглядалася як одна з найважливіших рис шляхтича і була тісно пов'язана з його соціальним статусом та родовим походженням. Порушення честі могло призвести до втрати поваги з боку інших представників шляхетського стану, тому

шляхта приділяла значну увагу збереженню власної репутації. У цьому контексті важливу роль відігравали традиції шляхетської гідності, дотримання моральних норм і виконання обов'язків перед державою та родиною.

Не менш важливою складовою сарматського світогляду було уявлення про шляхетську свободу, яка розглядалася як основна цінність політичного життя Речі Посполитої. «Військова доблесть була важливою складовою менталітету шляхти та її самоусвідомлення» [34, с. 298]. Шляхта вважала себе носієм особливої форми свободи, яка проявлялася у праві брати участь у державному управлінні, обирати монарха та захищати свої політичні права. Ця свобода трактувалася як спадкова привілея шляхетського стану, що відрізняла його від інших соціальних груп.

Важливе місце у системі сарматських цінностей займала також військова доблесть. Шляхта розглядала себе як воїнський стан, який покликаний захищати державу та її кордони. Участь у військових кампаніях вважалася почесним обов'язком шляхтича, а військова служба була одним із важливих елементів шляхетської ідентичності. У цьому контексті сарматський образ воїна підкреслював мужність, відвагу та готовність боронити державу.

Не менш важливим елементом сарматського світогляду була повага до традицій і звичаїв. Шляхта надавала великого значення збереженню усталених форм суспільного життя, політичних інститутів і родових традицій. «Шляхта сприймала себе як захисника держави та християнської цивілізації» [25, с. 784]. У сарматській культурі важливу роль відігравали історична пам'ять, культ предків та повага до стародавніх прав і привілеїв. Саме ці елементи сприяли формуванню відчуття історичної спадкоємності та зміцнювали колективну ідентичність шляхетського стану.

Релігія також була важливою складовою сарматського світогляду. У XVI-XVII ст. сарматська ідеологія дедалі більше поєднувалася з католицькою традицією, яка розглядалася як один із фундаментів культурної та політичної єдності шляхти. Католицька віра сприймалася як важливий чинник захисту християнської цивілізації та морального порядку в державі.

Сарматський світогляд проявлявся також у специфічному ставленні шляхти до інших соціальних груп. Представники шляхетського стану розглядали себе як окрему політичну та культурну спільноту, що має особливі права та обов'язки. «Сарматський світогляд формував цілісну модель поведінки, що поєднувала моральні, політичні та соціальні елементи» [31, с. 180]. Це сприяло формуванню сильної корпоративної солідарності серед шляхти, але водночас підкреслювало соціальні відмінності між шляхтою, міщанством та селянством.

Отже, сарматські цінності, традиції та світогляд шляхетського стану становили важливу частину культурної та політичної ідентичності Речі Посполитої. Поняття честі, шляхетської свободи, військової доблесті, поваги до традицій та релігійних цінностей формували систему моральних орієнтирів, які визначали поведінку шляхти та її роль у державному житті. Саме ця система цінностей стала одним із ключових елементів сарматської ідеології та значною мірою вплинула на розвиток політичної культури Речі Посполитої у ранньомодерний період.

2.4. Побут, традиції та культурні практики шляхти як прояв сарматського світогляду.

Побут і традиції шляхетського середовища Речі Посполитої у XVI ст. були важливою сферою, у якій сарматський світогляд проявлявся не менш виразно, ніж у політичній ідеології чи релігійних переконаннях.

Сарматизм не був лише абстрактною системою ідей про походження шляхти або її політичні права. «Побут шляхти Речі Посполитої був тісно пов'язаний із сарматським світоглядом та системою цінностей» [44, с. 312]. Він поступово проникав у щоденне життя шляхетського стану, визначаючи спосіб поведінки, форми спілкування, родинні звичаї, організацію господарства, ставлення до честі, гостинності, військової служби, релігійних обрядів і родової пам'яті. Саме через побутові практики сарматизм ставав частиною реального життя шляхти та формував її ментальність.

У шляхетському середовищі побут був тісно пов'язаний із землеволодінням. Основою соціального становища шляхти був маєток, який виконував не лише економічну, а й символічну функцію. Шляхетський двір або садиба були осередком родинного життя, господарської діяльності, соціальних контактів і демонстрації статусу. «Сарматизм визначав не лише політичні переконання, але й щоденний спосіб життя шляхетського стану» [30, с. 220]. Для шляхтича володіння землею означало не просто матеріальне забезпечення, а підтвердження його належності до привілейованого стану. Саме в маєтку формувався щоденний спосіб життя шляхти, що поєднував управління господарством, участь у місцевому політичному житті, прийом гостей, родинні свята та підготовку до військової служби.

У XVI ст. особливого значення набуває фільварково-панщинна система господарювання. Вона стала економічною основою добробуту значної частини шляхти. Зростання попиту на зерно в Західній Європі сприяло розвитку великих землевласницьких господарств, орієнтованих на виробництво продукції для продажу. Через балтійські порти, зокрема Гданськ, зерно з Речі Посполитої експортувалося на європейські ринки. Це посилювало економічні позиції шляхти та давало їй можливість

підтримувати відповідний стиль життя. Матеріальне збагачення шляхетського стану сприяло розвитку культури репрезентації, тобто демонстрації власної гідності, родовитості й соціальної переваги.

Побут шляхти був нерозривно пов'язаний із поняттям честі. Для сарматського світогляду честь мала надзвичайно важливе значення, оскільки вона визначала становище людини в межах шляхетської спільноти. Шляхтич повинен був дбати про власну репутацію, підтримувати авторитет роду, дотримуватися прийнятих норм поведінки та не допускати вчинків, які могли б принизити його гідність. «Шляхетський двір виступав осередком соціального, економічного та культурного життя» [21, с. 496]. Честь була не лише особистою рисою, а й колективною цінністю, пов'язаною з родиною, гербом і походженням. Саме тому у шляхетському середовищі велика увага приділялася зовнішнім проявам поваги, формам звертання, правилам гостинності, поведінці під час зібрань і конфліктів.

Однією з найхарактерніших традицій шляхетського побуту була гостинність. У сарматській культурі вона сприймалася як одна з головних чеснот шляхтича. Прийом гостей, щедрі застілля, спільні розмови, обговорення політичних справ і родинних питань були важливою частиною соціального життя. Гостинність мала не лише побутове, а й символічне значення. Вона демонструвала заможність господаря, його відкритість, шляхетність і здатність підтримувати зв'язки з іншими представниками стану. У шляхетській культурі вміння прийняти гостя було ознакою високого соціального статусу та доброї репутації.

Застілля відігравали важливу роль у шляхетському середовищі. «Володіння землею було не лише економічною основою, але й символом соціального статусу шляхтича» [27, с. 568]. Вони були не просто формою

дозвілля, а способом підтримання соціальних зв'язків. Під час бенкетів обговорювалися політичні події, укладалися домовленості, зміцнювалися родинні та сусідські контакти. У таких ситуаціях особливо проявлялася культура шляхетського спілкування, де велике значення мали риторика, дотепність, знання історії, вміння підтримати розмову та показати власну освіченість. Сарматський ідеал шляхтича передбачав не лише військову відвагу, а й вміння поводитися в товаристві, зберігати гідність і демонструвати повагу до інших представників стану.

Важливим елементом побуту були родинні традиції. Шляхетська родина виступала основою передачі соціального статусу, майна, герба, пам'яті про предків і моральних норм. «Фільварково-панщинна система стала матеріальною базою існування шляхетської культури» [21, с. 496]. У родині формувалося уявлення про належність до шляхетського стану, виховувалася повага до честі, віри, держави та традицій. Особливе значення мало виховання дітей, передусім синів, які мали продовжити рід, управляти маєтком, брати участь у політичному житті та виконувати військові обов'язки. Водночас жінки шляхетського стану також відігравали важливу роль у збереженні родинних традицій, організації побуту, вихованні дітей і підтриманні соціальних зв'язків між родами.

У шляхетському середовищі значну увагу приділяли шлюбу. Шлюб був не лише особистою чи родинною подією, а й важливим соціальним інструментом. Через шлюб укладалися союзи між родами, зміцнювалися майнові позиції, розширювалися політичні та соціальні зв'язки. Весільні обряди, родинні домовленості, придане, спадкові питання були частиною ширшої культури шляхетського стану. «Експорт зерна до Західної Європи сприяв зростанню добробуту шляхти» [18, с. 784]. У цьому проявлялася важлива риса сарматського світогляду: індивід розглядався не ізольовано, а як представник роду, носій його честі та продовжувач традиції.

Окреме місце у побуті шляхти займала пам'ять про предків. Сарматський світогляд надавав великого значення давності роду, гербу, родовим легендам і генеалогії. Шляхтич прагнув довести, що його рід має глибоке історичне коріння і належить до давньої шляхетської спільноти. Культ предків проявлявся в родинних переказах, збереженні документів, гербів, портретів, пам'ятних речей, а також у поховальних традиціях. Усе це формувало відчуття історичної спадкоємності та підсилювало переконання у винятковості шляхетського стану. «Гостинність вважалася однією з найважливіших чеснот шляхетського середовища» [30, с. 220].

Гербова культура була важливою частиною шляхетського побуту. Герб виступав символом честі, походження та належності до певної родової спільноти. Він використовувався на печатках, документах, предметах побуту, зброї, надгробках, будівлях. Для шляхти герб мав не лише декоративне значення, а був знаком легітимності її соціального статусу. Через герб шляхтич демонстрував свою приналежність до стану, історичну пам'ять і зв'язок із предками. У цьому сенсі гербова традиція була одним із важливих проявів сарматської культури.

Значну роль у побуті шляхти відіграла релігія. У XVI ст. Річ Посполита була багатоконфесійною державою, у якій співіснували католики, православні, протестанти, юдеї та представники інших релігійних спільнот. Проте у шляхетському середовищі релігія поступово ставала важливою частиною станової ідентичності. «Бенкети та прийоми гостей були важливою формою соціальної комунікації» [44, с. 312]. Релігійні свята, участь у богослужіннях, підтримка храмів, родинні молитовні практики та поховальні обряди були важливими елементами щоденного життя. У подальшому, особливо в XVII ст., сарматизм дедалі тісніше пов'язувався з католицизмом, однак уже в XVI ст. релігійний чинник відіграв значну роль у формуванні морального світу шляхти.

Побутові традиції шляхти були також пов'язані з військовою культурою. Шляхтич сприймав себе не лише як землевласника, а й як воїна, готового боронити державу. Володіння зброєю, уміння їздити верхи, участь у військових походах і готовність до оборони кордонів були важливими елементами шляхетської ідентичності. Шабля, кінь, військовий одяг і спорядження мали не лише практичне, а й символічне значення. Вони підкреслювали зв'язок шляхтича з воїнською традицією та його готовність захищати «вольності», державу і віру.

Сарматський побут значною мірою формувався під впливом прикордонного характеру Речі Посполитої. «Застілля виконували функцію не лише дозвілля, але й політичного та соціального спілкування» [35, с. 560]. Держава перебувала на перетині західноєвропейських і східних культурних впливів, що відображалось у звичаях шляхти, її одязі, озброєнні, побутових предметах і навіть у стилі поведінки. Контакти з Османською імперією, Кримським ханством, Молдавією, Волощиною та іншими сусідніми регіонами сприяли проникненню східних елементів у шляхетську культуру. При цьому шляхта не просто запозичувала окремі елементи, а переосмислювала їх у межах власного сарматського світогляду.

Особливо помітним проявом сарматського побуту був одяг. У шляхетському середовищі поступово поширювалися жупан, кунтуш, широкий пояс, хутряна шапка, високі чоботи, шабля як частина парадного образу. Такий одяг відрізняв шляхтича від представників інших станів і підкреслював його статус. «Під час таких зустрічей зміцнювалися родинні та суспільні зв'язки» [17, с. 352]. Він поєднував практичність, урочистість і символіку. Одяг був способом самопрезентації, через який шляхтич показував свою належність до певної культури, політичної спільноти та

системи цінностей. У цьому сенсі зовнішній вигляд ставав частиною сарматського світогляду.

Важливою традицією шляхетського середовища було полювання. Воно виконувало не лише розважальну, а й соціальну та символічну функцію. Полювання вважалося заняттям, гідним шляхтича, оскільки вимагало вправності, сміливості, фізичної підготовки та знання природи. Крім того, воно було формою спілкування між представниками шляхетського стану. «Родина була основною одиницею передачі соціального статусу та культурних традицій» [27, с. 568]. Під час полювань зміцнювалися дружні та політичні зв'язки, обговорювалися справи, демонструвалися багатство й організаційні можливості господаря. Полювання також підтримувало воїнський ідеал шляхтича, адже асоціювалося з мужністю та активним способом життя.

Повсякденне життя шляхти включало також участь у місцевому політичному житті. Для шляхтича побут і політика не були повністю відокремленими сферами. Сеймики, сусідські зібрання, судові справи, обговорення податків, військових питань і місцевого управління були частиною звичного життя шляхетського стану. «Виховання молодого покоління відбувалося у дусі сарматських цінностей» [28, с. 416]. Саме в таких практиках формувалася політична культура шляхти, її уявлення про свободу, рівність у межах стану та право брати участь в управлінні державою. Тому сарматський побут мав політичний вимір: шляхтич жив як член привілейованої політичної спільноти.

Судові та правові традиції також були важливою частиною шляхетського життя. Шляхта активно користувалася своїми правами, брала участь у місцевих судах, захищала маєткові інтереси, родову честь і станові привілеї. Правова культура була одним із проявів шляхетської

самосвідомості. Уміння відстоювати свої права, знання привілеїв і законів, участь у правових суперечках підкреслювали політичну зрілість шляхетського стану. У цьому контексті сарматизм підтримував переконання, що шляхтич є вільною людиною, яка має право на захист своєї гідності та власності.

Не менш важливою складовою побуту були освітні традиції. У XVI ст. шляхетська молодь дедалі частіше здобувала освіту в колегіях, академіях та університетах. Освіта сприяла поширенню гуманістичних ідей, знання латини, античної історії, риторики, права та політичної думки. Для шляхетського середовища освіченість ставала ознакою престижу, хоча вона часто поєднувалася з традиційним уявленням про шляхтича як воїна і землевласника. Освіта допомагала шляхті краще брати участь у політичному житті, виступати на сеймиках, вести листування, управляти маєтками та підтримувати родову репутацію.

У побуті шляхти важливе значення мало дозвілля. Воно включало бенкети, полювання, кінні вправи, родинні свята, релігійні урочистості, музику, танці та бесіди. Такі форми дозвілля були не просто розвагою, а засобом соціальної комунікації. «Сарматський костюм поєднував елементи східної та західної традицій» [35, с. 560]. Через них шляхта демонструвала свою культуру, статус, щедрість і належність до певного кола. Дозвілля було важливим способом підтримання станової єдності та передавання традицій від одного покоління до іншого.

Особливої уваги заслуговують поховальні традиції шляхти. Похорон у шляхетському середовищі був не лише релігійним обрядом, а й важливою подією родової репрезентації. Під час поховання підкреслювалися заслуги померлого, його походження, герб, військова чи політична діяльність, належність до шляхетського стану. Такі обряди

зміцнювали культ предків і нагадували живим про обов'язок зберігати честь роду. Поховальна культура була тісно пов'язана з сарматським уявленням про спадковість, пам'ять і шляхетську гідність.

Сарматський побут також мав сильний символічний характер. Майже кожен елемент щоденного життя міг виконувати функцію демонстрації статусу. Одяг, зброя, кінь, масток, герб, манера мовлення, спосіб прийому гостей, участь у сеймику або військовому поході - усе це формувало образ шляхтича. Такий образ був важливим не лише для зовнішнього сприйняття, а й для внутрішньої самоідентифікації. Шляхтич через ці практики щодня підтверджував свою належність до привілейованої спільноти.

«Полювання було важливою частиною дозвілля та соціального життя шляхти» [30, с. 220]. Разом із тим побутова культура шляхти мала і суперечливі риси. З одного боку, вона сприяла формуванню сильної станової солідарності, поваги до традицій, військової готовності та політичної активності. З іншого боку, надмірне підкреслення станової винятковості часто посилювало соціальну дистанцію між шляхтою та іншими верствами населення. Сарматський ідеал свободи стосувався передусім самої шляхти, тоді як міщанство й селянство залишалися поза межами цієї системи політичних прав. Це показує, що сарматський побут був не лише культурним явищем, а й частиною соціальної ієрархії Речі Посполитої.

Отже, побут і традиції шляхетського середовища були важливою формою прояву сарматського світогляду. Через маєткове життя, гостинність, родинні обряди, гербову культуру, військові традиції, релігійні практики, одяг, дозвілля та участь у місцевому політичному житті сарматизм ставав частиною повсякденної реальності шляхти.

«Релігійні практики займали важливе місце у повсякденному житті шляхти» [28, с. 416]. Він визначав не лише те, як шляхта думала про себе, а й те, як вона жила, спілкувалася, виховувала дітей, зберігала пам'ять про предків і демонструвала свій статус. Саме тому побутові традиції шляхти є важливим джерелом для розуміння сарматизму як цілісної системи цінностей, що впливала на формування менталітету шляхетського стану Речі Посполитої у XVI ст.

Сарматизм як ідеологія та система уявлень знаходив своє відображення не лише у політичному житті чи повсякденному побуті шляхти, але й у різноманітних культурних практиках і символічних формах самовираження. У XVI-XVII ст. ці практики відігравали важливу роль у формуванні та закріпленні шляхетської ідентичності, виступаючи своєрідним механізмом трансляції цінностей, норм поведінки та уявлень про світ. Через символи, обряди, мову, стиль життя та культурні форми шляхта не лише демонструвала свою належність до привілейованого стану, але й підтверджувала свою приналежність до сарматської традиції.

Однією з ключових форм символічного вираження сарматського світогляду була система знаків і атрибутів, які підкреслювали шляхетський статус. До таких знаків належали герби, родові символи, печатки, зброя, елементи одягу та інші предмети матеріальної культури. Вони виконували не лише декоративну функцію, а й були носіями певного ідеологічного змісту. Наприклад, герб виступав символом не лише родової належності, але й історичної пам'яті, честі та спадкоємності. Через використання гербів шляхта демонструвала свою приналежність до давньої традиції, яку вона пов'язувала із сарматським походженням.

Особливе значення у системі культурних практик мав військовий символізм. Шабля, кінь, обладунки, а також сам образ воїна виступали

важливими елементами сарматської ідентичності. Шляхтич не лише володів зброєю, але й надавав їй символічного значення як знаку честі, мужності та готовності захищати державу. У культурі сарматизму військові атрибути часто використовувалися у церемоніях, святкуваннях, портретному мистецтві та родинних традиціях. Таким чином, вони ставали не лише практичними речами, а й символами певного способу життя та світогляду.

Важливим елементом культурних практик шляхти була мова та риторика. У шляхетському середовищі велике значення надавалося вмінню вести бесіду, виступати на сеймиках, переконувати інших та демонструвати свою освіченість. Латинська мова широко використовувалася у письмі, освіті та офіційній комунікації, що підкреслювало зв'язок шляхти з європейською гуманістичною традицією. Водночас у повсякденному житті використовувалися польська та інші місцеві мови, які також ставали частиною культурної ідентичності. Риторика та стиль мовлення були важливими елементами самопрезентації шляхтича, через які він демонстрував свою належність до освіченого і привілейованого стану.

Значну роль у формуванні сарматського світогляду відігравали обрядові та церемоніальні практики. Урочисті зібрання, сейми, сеймики, весілля, похорони, релігійні свята та інші події мали не лише практичне, а й символічне значення. Вони виступали як форми колективного самовираження шляхти, під час яких відтворювалися і закріплювалися основні цінності сарматської культури. Наприклад, під час похоронних церемоній підкреслювалася гідність померлого, його походження, заслуги перед державою та належність до шляхетського стану. Весільні обряди, у свою чергу, демонстрували зв'язки між родами та їхню соціальну вагу.

Важливим аспектом символічного світу сарматизму була також традиція портретного мистецтва. У XVI-XVII ст. значного поширення набули так звані «сарматські портрети», на яких шляхтичі зображувалися у характерному одязі, зі зброєю, гербами та іншими атрибутами статусу. Такі портрети виконували не лише естетичну функцію, але й були засобом репрезентації соціального становища, політичних поглядів і культурної належності. Вони підкреслювали індивідуальність особи, але водночас відображали колективний ідеал шляхтича як представника сарматської традиції.

Культурні практики сарматизму проявлялися також у літературі та усній традиції. У творах письменників, хроністів і публіцистів відображалися ідеали шляхетської честі, свободи, військової доблесті та відданості традиціям. Через літературні тексти формувався образ ідеального шляхтича, який мав відповідати певним моральним і культурним стандартам. Усна традиція, зокрема родинні перекази, легенди про предків, історії про військові подвиги, також відігравала важливу роль у формуванні сарматського світогляду.

Не менш важливим елементом культурних практик були форми соціальної поведінки. Сарматський світогляд визначав, як шляхтич повинен поводитися у різних життєвих ситуаціях: під час прийому гостей, участі у політичних зібраннях, вирішення конфліктів чи виконання військових обов'язків. «Сарматизм поєднував культурні, релігійні та соціальні елементи у єдину систему світогляду» [31, с. 180]. Такі поведінкові моделі були тісно пов'язані з поняттями честі, гідності, рівності між шляхтичами та поваги до традицій. Через дотримання цих норм шляхта підтримувала свою внутрішню єдність і відтворювала власну культурну ідентичність.

Сарматський світогляд також знаходив своє вираження у святковій культурі. Різноманітні урочистості, бенкети, полювання, кінні змагання та інші форми дозвілля були не лише способом проведення часу, але й важливими соціальними ритуалами. Під час таких заходів демонструвалися багатство, статус, щедрість і гостинність шляхтича. Святкова культура виступала важливим засобом соціальної комунікації та зміцнення зв'язків між представниками шляхетського стану.

Символічні форми сарматського світогляду проявлялися також у ставленні до історії та часу. Шляхта розглядала себе як спадкоємців давньої традиції, що походить від сарматів. Це уявлення формувало особливе ставлення до минулого, яке сприймалося як джерело легітимності сучасного становища шляхти. У цьому контексті велике значення надавалося збереженню історичної пам'яті, родової спадщини та традицій. Минуле виступало не лише об'єктом знання, але й важливим елементом ідентичності.

Разом із тим культурні практики сарматизму мали і суперечливі риси. З одного боку, вони сприяли формуванню цілісної системи цінностей, яка об'єднувала шляхетський стан і забезпечувала його культурну самобутність. З іншого боку, надмірна увага до символів, традицій і зовнішніх проявів статусу іноді призводила до консерватизму та небажання змінювати усталені форми життя. Це могло стримувати розвиток нових ідей і реформ у політичному та культурному житті держави.

Таким чином, культурні практики та символічні форми відігравали важливу роль у вираженні та закріпленні сарматського світогляду шляхти Речі Посполитої. Через систему символів, обрядів, мови, мистецтва, поведінкових моделей і соціальних ритуалів шляхта формувала та

підтримувала свою ідентичність, демонструвала свою належність до привілейованого стану та відтворювала основні цінності сарматської ідеології. Саме ці практики дозволяють глибше зрозуміти, яким чином сарматизм функціонував не лише як ідея, але як жива культурна система, що визначала спосіб життя та мислення шляхти у ранньомодерний період.

РОЗДІЛ 3

ВПЛИВ САРМАТИЗМУ НА ФОРМУВАННЯ МЕНТАЛІТЕТУ ШЛЯХТИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ У XVI СТ

3.1. Формування шляхетської політичної культури.

«Політична культура шляхти формувалася в умовах становлення представницької монархії у Речі Посполитій» [22, с. 312]. Політична культура шляхти являла собою сукупність уявлень, норм поведінки та цінностей, які визначали ставлення представників шляхетського стану до влади, держави, законів і власної ролі у політичному житті. Саме у XVI ст. відбулося становлення цієї культури як специфічного явища, що суттєво відрізняло Річ Посполиту від інших європейських держав ранньомодерного періоду.

Однією з ключових ідейних основ політичної культури шляхти була концепція сарматизму, яка формувала уявлення про особливе походження та історичну місію шляхетського стану. Ідея про те, що шляхта є нащадками давніх сарматів, надавала їй символічного статусу окремої політичної спільноти. Це сприяло формуванню переконання, що саме шляхта є головним носієм державної влади та відповідальності за долю Речі Посполитої. Сарматська ідеологія поєднувала у собі історичний міф, політичні ідеали та моральні цінності, які визначали світогляд шляхти та її політичну поведінку.

Не менш важливою ідейною основою була концепція **«золотої вольності»**, яка стала одним із центральних елементів політичної культури шляхетського стану. «Шляхта поступово утверджувала себе як головний суб'єкт політичного життя держави» [42, с. 374]. Вона передбачала надання широких політичних прав шляхті, включаючи участь у сеймах, право обирати монарха, впливати на прийняття законів і контролювати діяльність короля. У свідомості шляхти ця свобода

розглядалася як спадкове право, яке необхідно було захищати та зберігати. Водночас ця концепція формувала специфічне ставлення до влади, згідно з яким будь-яке посилення монархічної влади сприймалося як загроза шляхетським правам. «Концепція “золотої вольності” стала основою політичного мислення шляхетського стану» [35, с. 560].

Важливу роль у формуванні політичної культури відігравала також ідея обмеженої монархії. У Речі Посполитій король не мав абсолютної влади, а його повноваження були обмежені законами та рішеннями сейму. Така система політичного устрою формувала у шляхти уявлення про необхідність колективного управління державою та відповідальності за її функціонування. Шляхта розглядала себе не як підданих монарха, а як учасників політичного процесу, що мали право впливати на державну політику.

Інституційною основою формування політичної культури шляхти були представницькі органи влади, насамперед сейм і сеймики. Сейм виступав центральним органом законодавчої влади, де шляхта через своїх представників брала участь у прийнятті рішень щодо внутрішньої та зовнішньої політики. «Свобода шляхти передбачала активну участь у державному управлінні та контролі влади» [17, с. 352]. Місцеві сеймики, у свою чергу, забезпечували участь широких верств шляхти у політичному житті, формували політичні навички та сприяли розвитку політичної активності. Саме через ці інституції шляхта здобувала досвід участі у державному управлінні, що було важливим елементом формування її політичної культури.

Значний вплив на формування політичної культури мала також практика виборної монархії, яка утвердилася після смерті короля Сигізмунда II Августа у 1572 р. Участь шляхти у виборах монарха сприяла

зміцненню її політичної самосвідомості та переконання у власній ролі як джерела державної влади. Обрання короля супроводжувалося укладенням відповідних угод, які обмежували його повноваження та гарантували права шляхти. Таким чином, виборна монархія стала важливим інституційним механізмом, який закріплював політичні принципи сарматської ідеології.

Не менш важливим чинником було функціонування правової системи Речі Посполитої, яка гарантувала шляхті широкі права та привілеї. Закони, прийняті на сеймах, регулювали політичне життя держави та визначали взаємовідносини між королем і шляхтою. «Сейм виступав ключовим інститутом реалізації політичних прав шляхти» [22, с. 312]. Правова культура шляхти формувалася через участь у судових процесах, знання своїх прав і обов'язків, а також прагнення захищати свої інтереси у правовому полі. Це сприяло розвитку політичної свідомості та відповідального ставлення до державних справ.

Ідейні та інституційні основи формування політичної культури шляхти Речі Посполитої у XVI ст. включали сарматську ідеологію, концепцію «золотої вольності», принцип обмеженої монархії, діяльність представницьких органів влади, практику виборної монархії та розвиток правової системи. «Участь у сеймах сприяла розвитку політичної культури та навичок публічної діяльності» [35, с. 560]. Усі ці чинники сприяли формуванню специфічної політичної культури, яка базувалася на активній участі шляхти у державному житті, усвідомленні власних прав і обов'язків та прагненні зберегти політичні традиції. Саме ця культура стала важливим елементом менталітету шляхетського стану та визначила особливості розвитку політичної системи Речі Посполитої у ранньомодерний період.

Політична культура шляхти Речі Посполитої у XVI ст. проявлялася не лише на рівні ідей та принципів, але й у конкретних формах участі у державному житті. Саме практична діяльність шляхти у політичній сфері дозволяє найкраще зрозуміти, яким чином сарматська ідеологія впливала на формування її менталітету та поведінкових моделей. Через участь у сеймах, сеймиках, виборах монарха, судових процесах і військових кампаніях шляхта реалізовувала свої політичні права та утверджувала власну роль як провідного стану держави.

«Сеймики забезпечували залучення широких верств шляхти до політичного життя» [21, с. 496]. Однією з найважливіших форм прояву політичної культури шляхти була її участь у діяльності сейму. Сейм виступав центральним органом законодавчої влади Речі Посполитої, де обговорювалися ключові питання внутрішньої та зовнішньої політики. Представники шляхти, обрані на місцевих сеймиках, брали участь у засіданнях сейму, висловлювали свої позиції, брали участь у дискусіях і голосуваннях. Така форма участі сприяла розвитку навичок політичного мислення, риторики та колективного прийняття рішень. Водночас вона формувала у шляхти відчуття власної значущості та відповідальності за долю держави.

Не менш важливу роль відігравали сеймики, які були місцевими зібраннями шляхти. Саме на сеймиках формувалася політична активність значної частини шляхетського стану. «Місцеві зібрання формували політичну свідомість та відповідальність шляхти» [42, с. 374]. Тут обговорювалися місцеві проблеми, обиралися представники до сейму, приймалися рішення щодо податків, військових питань та інших аспектів державного життя. Сеймики були важливою школою політичної участі, де шляхта здобувала досвід колективного управління та формувала свою політичну позицію.

Важливим проявом політичної культури була також участь шляхти у процесі виборів монарха. Після встановлення виборної монархії кожен шляхтич мав право брати участь у виборах короля, що підкреслювало його політичну суб'єктність. «Виборна монархія підсилювала уявлення про шляхту як джерело державної влади» [41, с. 384]. Обрання монарха супроводжувалося укладенням угод, які визначали обов'язки короля перед шляхтою. Така практика сприяла формуванню уявлення про державу як спільну справу всього шляхетського стану, а не лише монарха чи вузького кола еліти.

Практичні прояви політичної культури шляхти були пов'язані також із її участю у правовій системі держави. Шляхта активно брала участь у судових процесах, захищаючи свої майнові інтереси, права та честь. Судові установи виступали важливими інституціями, де формувалося розуміння законності, справедливості та правового порядку. Уміння користуватися правами, знання законів і активна участь у судових справах були характерними рисами політичної культури шляхетського стану.

Важливим елементом практичної політичної культури була також військова служба. Шляхта розглядала участь у військових кампаніях як один із своїх головних обов'язків перед державою. Військова діяльність була тісно пов'язана з політичними правами шляхти: вона підтверджувала її роль як захисника держави та легітимізувала її привілейоване становище. Участь у війнах, організація оборони кордонів, командування військовими підрозділами - усе це було важливою частиною політичної активності шляхти.

Суттєвим проявом політичної культури була також комунікація та обговорення політичних питань у межах шляхетського середовища. Шляхта активно обмінювалася думками щодо державних справ під час

зібрань, бенкетів, родинних зустрічей та інших форм соціальної взаємодії. У цих дискусіях формувалася громадська думка, яка впливала на прийняття політичних рішень. Така культура спілкування сприяла розвитку колективного мислення та усвідомлення спільних інтересів шляхетського стану.

Разом із тим практичні прояви політичної культури шляхти мали і суперечливий характер. З одного боку, активна участь шляхти у політичному житті сприяла розвитку представницьких інституцій, формуванню політичної відповідальності та зміцненню державних традицій. З іншого боку, надмірне підкреслення індивідуальних прав і привілеїв іноді ускладнювало процес прийняття рішень та стримувало проведення реформ. «Політична культура шляхти поєднувала ідеї свободи, рівності та колективного управління державою» [28, с. 416]. Прагнення зберегти «золоту вольність» могло призводити до політичної нестабільності та конфліктів між різними групами шляхти.

Таким чином, практичні прояви шляхетської політичної культури у державному житті Речі Посполитої були різноманітними та охоплювали участь у діяльності сейму і сеймиків, виборах монарха, судових процесах, військовій службі та політичних дискусіях. Саме через ці форми діяльності шляхта реалізовувала свої політичні права та утверджувала власну роль у державі. Сарматська ідеологія, у свою чергу, надавала цим практикам ідейного змісту, формуючи специфічний тип політичної культури, що визначав розвиток Речі Посполитої у ранньомодерний період.

3.2. Сарматизм і модель соціальної поведінки шляхти.

Сарматизм як ідеологічна та культурна система відігравав ключову роль у формуванні норм і моделей соціальної поведінки шляхти Речі

Посполитої у XVI-XVII ст. Він визначав не лише політичні переконання чи уявлення про походження шляхетського стану, але й конкретні правила поведінки, моральні орієнтири та соціальні стандарти, яких повинні були дотримуватися представники шляхетського середовища. «Сарматизм визначав основні норми соціальної поведінки шляхти Речі Посполитої» [28, с. 416]. Саме через систему цінностей сарматизм впливав на формування менталітету шляхти, визначаючи її ставлення до честі, свободи, традицій, релігії та інших соціальних явищ.

Однією з основних цінностей сарматського світогляду було поняття честі, яке виступало фундаментом соціальної поведінки шляхтича. Честь визначала репутацію людини у межах шляхетського стану, її соціальний статус та взаємовідносини з іншими представниками цієї спільноти. Шляхтич повинен був дотримуватися певних моральних норм, зберігати гідність у поведінці, уникати дій, що могли б заплямувати його ім'я чи честь роду. «Він формував уявлення про належну поведінку шляхтича у суспільстві та приватному житті» [30, с. 220]. У цьому контексті велике значення мали такі якості, як правдивість, відданість слову, повага до інших шляхтичів і готовність захищати власну честь.

Важливе місце у системі сарматських цінностей займала також шляхетська свобода, яка розглядалася як невід'ємна риса соціального статусу шляхтича. Вона включала право на участь у політичному житті, захист власних інтересів і незалежність від надмірного втручання влади. «Поняття честі було ключовим елементом соціальної взаємодії у середовищі шляхти» [27, с. 568]. У соціальній поведінці ця свобода проявлялася у почутті власної гідності, прагненні до незалежності та відмові підкорятися авторитетам, які могли обмежити права шляхти. Водночас свобода розумілася як привілей, доступний лише представникам шляхетського стану, що підкреслювало соціальну ієрархію суспільства.

Не менш важливим елементом сарматського світогляду була військова доблесть, яка формувала модель поведінки шляхтича як воїна. Шляхта розглядала себе як захисника держави та християнської віри, що зумовлювало особливе ставлення до військової служби. Військова відвага, готовність до самопожертви, фізична витривалість і вміння володіти зброєю вважалися важливими чеснотами. Ці риси не лише визначали поведінку шляхтича у військових умовах, але й впливали на його повсякденне життя, формуючи ідеал мужності та активності.

Сарматизм також підкреслював значення традицій і звичаїв як основи соціального порядку. Шляхта приділяла велику увагу збереженню усталених форм поведінки, родових традицій та історичної пам'яті. У соціальній поведінці це проявлялося у дотриманні певних ритуалів, повазі до старших, підтриманні родинних зв'язків та відтворенні культурних практик, що передавалися з покоління в покоління. «Шляхтич мав дотримуватися норм гідності та захищати свою репутацію» [17, с. 352]. Традиції виступали не лише елементом культури, але й важливим регулятором соціальних відносин. «Гостинність виступала важливою соціальною чеснотою та засобом комунікації» [44, с. 312].

Важливим компонентом сарматських цінностей була також релігійність, яка впливала на моральні норми та поведінку шляхти. У XVI ст. Річ Посполита характеризувалася відносною релігійною толерантністю, однак поступово католицька традиція почала відігравати дедалі важливішу роль у формуванні сарматського світогляду. Релігія визначала уявлення про мораль, обов'язки перед суспільством і державою, а також формувала почуття відповідальності за захист християнської цивілізації.

Суттєвим елементом сарматського світогляду була також корпоративна солідарність шляхти. Представники цього стану розглядали себе як єдину соціальну та політичну спільноту, що має спільні інтереси та цінності. Це проявлялося у взаємній підтримці, спільному захисті прав і привілеїв, а також у прагненні зберегти станову єдність. У соціальній поведінці така солідарність виражалася у дотриманні норм взаємоповаги та рівності між шляхтичами.

Таким чином, норми, цінності та ідеали сарматизму формували основу соціальної поведінки шляхти Речі Посполитої. «Соціальні зібрання сприяли формуванню мережі зв'язків між представниками шляхти» [21, с. 496]. Поняття честі, шляхетської свободи, військової доблесті, поваги до традицій і релігійних цінностей визначали моральні орієнтири та поведінкові моделі шляхетського стану. Саме ця система цінностей забезпечувала внутрішню єдність шляхти та сприяла формуванню її специфічного менталітету, що відрізняв її від інших соціальних груп ранньомодерного суспільства.

Соціальна поведінка шляхти Речі Посполитої у XVI-XVII ст. формувалася під впливом сарматської ідеології та відображала систему цінностей, норм і уявлень, притаманних цьому стану. Якщо у попередньому підпункті було розглянуто теоретичні засади поведінки, то практичні прояви дозволяють простежити, як ці норми реалізовувалися у реальному житті. Поведінка шляхтича визначалася не лише його особистими переконаннями, але й очікуваннями суспільства, необхідністю відповідати становим стандартам і підтримувати власну репутацію.

Одним із найхарактерніших проявів соціальної поведінки шляхти була гостинність, яка вважалася важливою чеснотою. «Сарматська модель поведінки передбачала активну участь у громадському та політичному

житті» [22, с. 312]. Шляхтичі приділяли значну увагу прийому гостей, організації бенкетів і підтриманню соціальних контактів. Гостинність мала не лише побутове значення, але й виконувала функцію соціальної комунікації. Під час зустрічей обговорювалися політичні питання, укладалися угоди, формувалися союзи між родами та підтримувалися зв'язки у межах шляхетського стану. Таким чином, гостинність була важливим інструментом соціальної інтеграції.

Важливим аспектом соціальної поведінки була також демонстрація честі та гідності у повсякденному житті. Шляхтич повинен був поводитися відповідно до свого статусу, дотримуватися норм етикету, поважати інших представників стану та водночас захищати власну репутацію. «Шляхта розглядала себе як відповідальну за стан держави і суспільства» [35, с. 560]. У випадках конфліктів значну роль відігравало прагнення відстояти свою честь, що іноді призводило до відкритих суперечок або навіть збройних сутичок. Такі ситуації свідчили про те, що честь була не лише моральною категорією, але й важливим регулятором соціальних відносин.

Сарматський світогляд також визначав поведінку шляхтича у сфері політичного життя. Участь у сеймиках, обговорення державних питань, активна позиція у вирішенні політичних справ були характерними рисами соціальної поведінки шляхти. Шляхтич не обмежувався роллю приватної особи, а виступав як член політичної спільноти, відповідальний за долю держави. Це формувало активну громадянську позицію, яка проявлялася у постійній участі у політичних процесах.

Важливим проявом соціальної поведінки була також участь у військовій діяльності. Шляхта розглядала військову службу як один із своїх основних обов'язків, а готовність до захисту держави була невід'ємною рисою шляхтича. «Релігійні цінності впливали на моральні

норми та соціальну поведінку шляхти» [28, с. 416]. Поведінка у військових умовах мала відповідати ідеалам мужності, відваги та самопожертви. Водночас військова культура впливала і на повсякденне життя, формуючи певний стиль поведінки, пов'язаний із дисципліною, честю та готовністю до дії.

Суттєвим аспектом соціальної поведінки була також родинна взаємодія. Шляхтичі приділяли значну увагу підтриманню родинних зв'язків, вихованню дітей та збереженню родової традиції. Поведінка у межах родини була спрямована на зміцнення авторитету роду, передачу соціального статусу та виховання наступних поколінь у дусі сарматських цінностей. У цьому контексті важливу роль відігравали традиції шлюбу, спадкування та родинних обрядів.

Не менш важливим елементом соціальної поведінки була релігійна практика. Участь у богослужіннях, дотримання релігійних обрядів, підтримка церков і монастирів були невід'ємною частиною життя шляхти. Релігія формувала моральні норми та впливала на поведінку шляхтича у суспільстві, визначаючи його ставлення до інших людей, держави та власних обов'язків.

Соціальна поведінка шляхти проявлялася також у ставленні до інших соціальних груп. Шляхта чітко усвідомлювала свою відмінність від міщанства та селянства, що відображалось у формах спілкування, поведінкових нормах і соціальній дистанції. Водночас у межах самого шляхетського стану існували норми рівності та взаємоповаги, що сприяло формуванню корпоративної солідарності.

Важливим проявом соціальної поведінки була також культура дозвілля. Полювання, бенкети, святкування, кінні вправи та інші форми відпочинку були не лише способом проведення часу, але й важливими

соціальними практиками. Вони дозволяли шляхті демонструвати свій статус, підтримувати соціальні зв'язки та відтворювати культурні традиції. Через дозвілля шляхта закріплювала свої цінності та передавала їх наступним поколінням.

«Таким чином, соціальна поведінка шляхти формувалася під впливом поєднання ідеологічних, культурних та релігійних чинників» [31, с. 180]. Практичні прояви соціальної поведінки шляхти у Речі Посполитій були різноманітними та охоплювали всі сфери життя - від побуту і родинних відносин до політики та військової діяльності. Гостинність, захист честі, політична активність, військова служба, родинні традиції, релігійні практики та культура дозвілля формували цілісну модель поведінки шляхтича. Сарматська ідеологія, у свою чергу, надавала цим практикам ідейного змісту, визначаючи їх значення та місце у соціальній структурі Речі Посполитої. Саме через ці прояви можна найповніше зрозуміти, як сарматизм впливав на формування менталітету та поведінкових моделей шляхетського стану у ранньомодерний період.

3.3. Сарматський світогляд у системі моральних та етичних цінностей.

«Сарматський світогляд формував систему моральних та етичних цінностей шляхти Речі Посполитої» [28, с. 416]. «Він визначав уявлення про добро і зло, обов'язок та соціальну відповідальність» [30, с. 220]. У межах цієї системи цінностей поєднувалися індивідуальні моральні якості та колективні норми, що регулювали взаємовідносини між шляхтичами і їх ставлення до держави, суспільства та релігії.

Однією з центральних категорій сарматського світогляду було поняття честі. Честь виступала основою морального статусу шляхтича і визначала його місце у соціальній ієрархії. Вона була тісно пов'язана з

репутацією, родовим походженням і дотриманням етичних норм. Шляхтич повинен був не лише зберігати власну гідність, але й підтримувати честь свого роду. Порушення цих норм могло призвести до втрати поваги з боку інших представників шляхетського стану, що робило честь важливим регулятором соціальної поведінки.

Важливе місце у системі моральних цінностей займала також ідея шляхетської свободи. Вона сприймалася як природне право шляхтича і розглядалася не лише у політичному, але й у моральному вимірі. «Поняття честі було основою морального кодексу шляхтича» [27, с. 568]. Свобода означала можливість самостійно приймати рішення, брати участь у державному житті та захищати власні інтереси. Водночас вона передбачала відповідальність за свої дії і обов'язок діяти відповідно до загальноприйнятих норм. Таким чином, свобода поєднувалася з моральною відповідальністю і виступала важливим елементом етичного світогляду шляхти.

Сарматський світогляд також включав ідеал військової доблесті, який визначав моральні якості шляхтича як воїна. Відвага, мужність, готовність до самопожертви і вірність обов'язку були важливими складовими цього ідеалу. «Чість визначала соціальний статус і взаємовідносини між представниками шляхетського стану» [17, с. 352]. Шляхта розглядала себе як захисника держави і християнської віри, що надавало військовій діяльності не лише практичного, але й морального значення. Військова доблесть була тісно пов'язана з поняттям честі і виступала одним із головних критеріїв оцінки особистості.

Не менш важливим елементом сарматського світогляду була повага до традицій. Шляхта надавала великого значення збереженню усталених норм поведінки, звичаїв і культурних практик. Традиції розглядалися як

основа соціального порядку і моральної стабільності. Дотримання традицій означало не лише повагу до минулого, але й підтримання безперервності культурного розвитку. У цьому контексті важливу роль відігравала історична пам'ять, культ предків і прагнення зберегти спадщину попередніх поколінь.

Релігія була ще одним важливим чинником формування моральних і етичних цінностей шляхти. У XVI ст. релігійне життя Речі Посполитої відзначалося певною різноманітністю, однак поступово католицька традиція почала відігравати провідну роль у формуванні сарматського світогляду. «Ідея свободи виступала не лише політичною, але й моральною категорією» [22, с. 312]. Релігійні переконання визначали моральні норми, уявлення про добро і зло, а також формували почуття обов'язку перед суспільством і державою. Віра виступала важливим елементом ідентичності шляхтича і підсилювала його уявлення про власну роль як захисника християнської цивілізації.

Суттєвим аспектом сарматського світогляду була також корпоративна солідарність шляхти. Представники цього стану розглядали себе як єдину спільноту, об'єднану спільними цінностями, традиціями і політичними інтересами. Це формувало особливу систему взаємовідносин, у якій важливе значення мали взаємоповага, підтримка і дотримання норм рівності між шляхтичами. «Свобода поєднувалася з відповідальністю за державу та суспільство» [35, с. 560]. Така солідарність сприяла зміцненню внутрішньої єдності стану і підтримувала його привілейоване становище у суспільстві.

Водночас сарматський світогляд мав і суперечливі риси. З одного боку, він сприяв формуванню високих моральних стандартів, розвитку почуття честі, відповідальності та відданості традиціям. З іншого боку,

надмірне підкреслення станової винятковості іноді призводило до обмеженості світогляду і небажання враховувати інтереси інших соціальних груп. Це підкреслює складний характер сарматської ідеології як системи цінностей, що поєднувала як позитивні, так і проблемні аспекти.

Сарматський світогляд у системі моральних та етичних цінностей шляхти Речі Посполитої являв собою складну та багатогранну систему, яка визначала поведінку, соціальні орієнтири та уявлення про світ. «Сарматський світогляд поєднував традиції, релігію та соціальні норми у єдину систему цінностей» [31, с. 180]. Поняття честі, свободи, військової доблесті, поваги до традицій, релігійності та корпоративної солідарності формували основу морального кодексу шляхти. Саме ця система цінностей відіграла важливу роль у формуванні менталітету шляхетського стану та вплинула на розвиток політичної і культурної традиції Речі Посполитої у ранньомодерний період.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження було комплексно проаналізовано феномен сарматизму як ідеологічної, культурної та соціальної системи, що відіграла визначальну роль у формуванні менталітету шляхти Речі Посполитої у XVI ст. На основі опрацювання історичних джерел, монографій українських та зарубіжних дослідників, а також аналізу ранньомодерних документів було досягнуто поставленої мети та виконано основні завдання дослідження.

По-перше, у ході дослідження було з'ясовано сутність поняття сарматизму та його генезу. Сарматизм сформувався як специфічна ідеологія шляхетського стану, що ґрунтувалася на уявленні про сарматське походження шляхти. Це уявлення, хоча й не мало наукового підґрунтя, виконувало важливу соціальну та політичну функцію, легітимізуючи привілейоване становище шляхти у державі. У працях Н. Яковенко, П. Саса, З. Когути та інших дослідників підкреслюється, що сарматизм поєднував у собі історичний міф, політичну ідеологію та культурну традицію, які разом формували специфічний світогляд шляхетського стану.

По-друге, було проаналізовано історичні передумови формування сарматської ідентичності у Речі Посполитій. Встановлено, що її виникнення було пов'язане з процесами консолідації шляхти, розвитком станової монархії та зміцненням політичних прав шляхетського стану. Важливу роль у цьому процесі відіграли політичні події XVI ст., зокрема прийняття конституції *Nihil novi* 1505 р., укладення Люблінської унії 1569 р. та формування системи виборної монархії. Ці події сприяли зміцненню політичної самосвідомості шляхти та утвердженню її провідної ролі у державному житті.

По-третє, у дослідженні було охарактеризовано джерельну базу та історіографію проблеми. Встановлено, що вивчення сарматизму спирається як на ранньомодерні джерела, зокрема хроніки М. Кромера, М. Бельського, А. Гваньїні, так і на законодавчі документи та сеймові акти. Значний внесок у дослідження сарматизму зробили сучасні історики, серед яких Я. Тазбір, М. Богуцька, Р. Фрост, а також українські дослідники, які розглядають сарматизм у ширшому контексті історії української шляхти.

По-четверте, було визначено соціально-політичний контекст розвитку шляхетської культури у XVI ст. Доведено, що сарматизм формувався в умовах особливого політичного устрою Речі Посполитої, який характеризувався широкими правами шляхти, обмеженням королівської влади та активною участю шляхетського стану у державному управлінні. Така система сприяла формуванню специфічної політичної культури, що базувалася на принципах «золотої вольності», рівності шляхти та колективного прийняття рішень.

По-п'яте, у дослідженні було проаналізовано сарматизм як ідеологічну та культурну систему шляхти. Встановлено, що він охоплював широкий спектр явищ - від політичних ідей до повсякденного побуту, стилю життя та культурних практик. Сарматський міф про походження шляхти виконував функцію консолідації стану, а також формував уявлення про його винятковість та історичну місію. Політичні ідеали сарматизму, зокрема свобода, рівність та обмеження влади монарха, визначали характер політичної системи Речі Посполитої.

По-шосте, було досліджено вплив сарматизму на формування менталітету шляхти. Встановлено, що сарматський світогляд визначав систему моральних та етичних цінностей, які регулювали соціальну

поведінку шляхтича. До таких цінностей належали честь, свобода, військова доблесть, релігійність та повага до традицій. Ці норми формували модель поведінки, яка проявлялася у повсякденному житті, політичній діяльності, родинних відносинах та військовій службі.

По-сьоме, було з'ясовано, що сарматизм відігравав важливу роль у формуванні політичної культури шляхти. Через участь у сеймах, сеймиках, виборах монарха та судових процесах шляхта реалізовувала свої політичні права та формувала навички політичної діяльності. Сарматська ідеологія надавала цим практикам ідейного змісту, закріплюючи уявлення про шляхту як головний політичний суб'єкт держави.

Водночас дослідження показало, що сарматизм мав і суперечливий характер. З одного боку, він сприяв формуванню сильної станової ідентичності, розвитку політичної активності та збереженню культурної самобутності шляхти. З іншого боку, надмірне підкреслення станової винятковості та консерватизм сарматської ідеології іноді стримували розвиток держави та перешкоджали проведенню реформ.

Отже, сарматизм слід розглядати як складне і багатогранне явище, що поєднувало ідеологічні, культурні та соціальні аспекти. Він визначав не лише світогляд шляхти, але й впливав на функціонування політичної системи Речі Посполитої, формування її культури та суспільних відносин. Саме через призму сарматизму можна глибше зрозуміти особливості розвитку шляхетського стану та його роль у історії Центрально-Східної Європи у ранньомодерний період.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Джерела

1. Akta sejmowe z czasów Zygmunta Augusta. Warszawa : Polska Akademia Nauk, 1962. 380 с.
2. Bielski M. Kronika polska. Kraków, 1597. 800 с.
3. Constitutiones Regni Poloniae. Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1954. 420 с.
4. Diariusze sejmowe Rzeczypospolitej XVI wieku. Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1980. 410 с.
5. Dokumenty unii lubelskiej 1569 roku. Lublin : Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, 1969. 220 с.
6. Długosz J. Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae. Kraków, 1615. 560 с.
7. Guagnini A. Sarmatiae Europaeae descriptio. Kraków, 1578. 320 с.
8. Kromer M. De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX. Basel, 1555. 480 с.
9. Metryka Koronna. Księgi wpisów. Warszawa : Archiwum Główne Akt Dawnych, 2000. 300 с.
10. Miechowita M. Tractatus de duabus Sarmatiis. Kraków, 1517. 120 с.
11. Volumina Legum. T. 2 : 1550-1609. Petersburg : Jozafat Ohryzko, 1859. 560 с.

Монографії і статті

12. Баран В. Д. Історія слов'янських народів Центральної та Південно-Східної Європи. Львів : Світ, 2009. 456 с.
13. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної нації XIX-XX ст. Київ : Yakaboo Publishing, 2019. 368 с.

14. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 6. Київ : Наукова думка, 1995. 680 с.
15. Довбищенко М. В. Волинська шляхта у релігійних рухах кінця XVI - першої половини XVII ст. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2008. 882 с.
16. Ісаєвич Я. Д. Україна давня і нова: народ, релігія, культура. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. 336 с.
17. Когут З. Коріння ідентичності: студії з ранньомодерної та модерної історії України. Київ : Критика, 2004. 352 с.
18. Крип'якевич І. П. Історія України. Львів : Світ, 1992. 520 с.
19. Леп'явко С. А. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернігів : Сіверянська думка, 1996. 286 с.
20. Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1995. 368 с.
21. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2016. 496 с.
22. Сас П. М. Політична культура української шляхти Речі Посполитої XVI-XVII ст. Київ : Інститут історії України НАН України, 2011. 312 с.
23. Сас П. М. Шляхта в Україні: соціальна структура та політична роль. Київ : Інститут історії України НАН України, 2008. 340 с.
24. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII-XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. Київ : Альтернативи, 1997. 367 с.
25. Толочко О. П., Толочко П. П. Київська Русь. Київ : Альтернативи, 1998. 352 с.
26. Ульяновський В. І. Історія церкви та релігійної думки в Україні. Київ : Либідь, 1994. 256 с.

27. Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ : Генеза, 2005. 568 с.
28. Яковенко Н. М. Паралельний світ: дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. Київ : Критика, 2002. 416 с.
29. Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна. Київ : Критика, 2008. 472 с.
30. Bogucka M. The Culture of the Polish Nobility. Warsaw : Neriton, 2003. 220 с.
31. Bogucka M. The Lost World of the Sarmatians: Custom as the Regulator of Polish Social Life in Early Modern Times. Warsaw : Institute of History PAN, 1996. 180 с.
32. Bues A. The Polish-Lithuanian Monarchy in European Context. Wiesbaden : Harrassowitz Verlag, 2001. 320 с.
33. Butterwick R. The Polish-Lithuanian Commonwealth, 1733-1795. New Haven : Yale University Press, 2020. 512 с.
34. Cynarski S. Sarmatyzm - ideologia i styl życia szlachty polskiej. Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1974. 298 с.
35. Davies N. God's Playground: A History of Poland. Vol. 1. Oxford : Oxford University Press, 2005. 560 с.
36. Davies N. Heart of Europe: The Past in Poland's Present. Oxford : Oxford University Press, 2001. 520 с.
37. Frost R. The Oxford History of Poland-Lithuania. Vol. 1 : The Making of the Polish-Lithuanian Union, 1385-1569. Oxford : Oxford University Press, 2015. 640 с.
38. Halecki O. A History of Poland. New York : Routledge, 2013. 320 с.
39. Halecki O. Borderlands of Western Civilization: A History of East Central Europe. New York : Ronald Press, 1952. 210 с.
40. Lukowski J., Zawadzki H. A Concise History of Poland. Cambridge : Cambridge University Press, 2019. 420 с.

- 41.Snyder T. The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569-1999. New Haven : Yale University Press, 2003. 384 c.
- 42.Stone D. The Polish-Lithuanian State, 1386-1795. Seattle : University of Washington Press, 2001. 374 c.
- 43.Subtelny O. Ukraine: A History. Toronto : University of Toronto Press, 2009. 784 c.
- 44.Tazbir J. Kultura szlachecka w Polsce. Warszawa : Wiedza Powszechna, 1983. 312 c.
- 45.Tazbir J. Państwo bez stosów. Szkice z dziejów tolerancji w Polsce XVI-XVII w. Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 2000. 268 c.
- 46.Zamoyski A. Poland: A History. London : HarperPress, 2009. 448 c.
- 47.Bogucka M. Sarmatian Culture in the Polish-Lithuanian Commonwealth. East European Quarterly. 1995. Vol. 29. C. 123-140.
- 48.Cynarski S. Ideology of Sarmatism in Polish Noble Culture. Polish Historical Review. 1978. № 2. C. 45-60.
- 49.Frost R. The Polish-Lithuanian Commonwealth as a Political System. European History Quarterly. 2000. Vol. 30. C. 425-448.
- 50.Lukowski J. Liberty's Folly: The Polish-Lithuanian Commonwealth in the Eighteenth Century. The Historical Journal. 1991. Vol. 34. C. 789-807.
- 51.Snyder T. The Idea of Nation in Early Modern Eastern Europe. Slavic Review. 2002. Vol. 61. C. 1-22.
- 52.Tazbir J. Sarmatism and the Polish National Identity. Acta Poloniae Historica. 1986. № 53. C. 7-22.

Підручники і посібники

53. Історія Центрально-Східної Європи : посіб. для студентів іст. і гуманіт. ф-тів ун-тів / за ред. Л. Зашкільняка. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2001. 658 с.
54. Історія України : навч. посіб. Київ : Генеза, 2010. 480 с.
55. Історія України : підручник для студентів вищих навчальних закладів / за ред. В. А. Смолія. Київ : Альтернативи, 1997. 416 с.

Довідкові видання

56. Довідник з історії України (А-Я) : посіб. для серед. загальноосвіт. навч. закл. / за заг. ред. І. З. Підкови, Р. М. Шуста. Київ : Генеза, 2002. 1135 с.
57. Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій та ін. Київ : Наукова думка, 2003-2013.
58. Українське козацтво : мала енциклопедія / кер. авт. кол. Ф. Г. Турченко. Київ : Генеза ; Запоріжжя : Прем'єр, 2002. 568 с.

Періодичні видання

59. Acta Poloniae Historica. Warszawa : Instytut Historii PAN.
60. European History Quarterly. London : Sage Publications.
61. Kwartalnik Historyczny. Warszawa : Polskie Towarzystwo Historyczne.
62. Przegląd Historyczny. Warszawa : Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego.
63. Український історичний журнал. Київ : Інститут історії України НАН України.

Інтернет-джерела

64. Encyclopedia Britannica. Sarmatism. URL: <https://www.britannica.com>

65. European History Online. Polish-Lithuanian Commonwealth. URL: <https://www.ieg-ego.eu>
66. Internet Encyclopedia of Ukraine. Polish-Lithuanian Commonwealth. URL: <http://www.encyclopediaofukraine.com>
67. Jagiellonian Digital Library. Historical collections of early modern Poland. URL: <https://jbc.bj.uj.edu.pl>
68. Polish History Museum. Sarmatism and Polish Nobility Culture. URL: <https://muzhp.pl>
69. Polona Digital Library. Early modern Polish sources and manuscripts. URL: <https://polona.pl>
70. World History Encyclopedia. Polish-Lithuanian Commonwealth. URL: <https://www.worldhistory.org>